

AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA ASOSLARI

O'quv qo'llanma

60.74a73

M-90

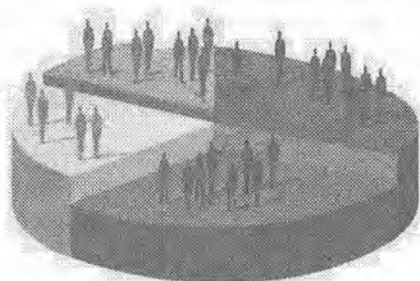
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI

Doniyor MO'MINOV

AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA ASOSLARI

O'quv qo'llanma

ЧИТ ЗАЛ

20685

"Farg'ona" nashriyoti, 2020-yil

QDPI ARM-1
Xlr No y/k 380/76

UO'K: 314(075)

KBK: 60.7я72

M99

*O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
qoshidagi Muvofiqlashtiruvchi kengashning 2020-yil 30-iyundagi
359-sonli buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan.*

Taqrizchilar:

Yu.Ahmadaliyev – *FarDU huzuridagi pedagog kadrlar
malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mintaqaviy
markazi direktori, g.f.d., prof.*

O.Qo'ziboyeva – *Qo'qon DPI Geografiya o'qitish
metodikasi kafedrası dotsenti, g.f.n.*

Doniyor MO'MINOV

M99 AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA

ASOSLARI: o'quv qo'llanma; o'quv-uslubiy nashr; D.Mo'minov. – Farg'ona: "Farg'ona" nashriyoti, 2020. – 176 bet.

Mazkur o'quv qo'llanmada "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" fanining asosiy tushunchalari va mazmuni yoritilgan. O'quv qo'llanma oliy o'quv yurtlarining "Geografiya" va "Geografiya o'qitish metodikasi" ta'lim yonalishi pedagog-xodimlari va talabalari hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari geografiya fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan.

UO'K: 314(075)

KBK: 60.7я72

ISBN: 978-9943-6374-7-4

© "Farg'ona" nashriyoti, 2020

MUNDARIJA

Kirish	4
Aholi geografiyasi va demografiya asoslari fanining mazmuni va ahamiyati	5
Aholi geografiyasi va demografiya asoslari fanining predmeti, nazariy, ilmiy-amaliy asoslari va tushunchalari	7
Aholi geografiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi	17
Aholi geografiyasi fanining rivojlanishi. Aholi to'g'risida nazariyalar,	25
Aholi tadqiq etish tushunchalari. Demografiya asoslari. Demografik jarayonlar	35
Aholining tabiiy harakati	46
Aholining migratsion harakati	66
Aholining demografik tarkibi	81
Oila va uning taraqqiyoti	90
Aholining irqiy tarkibi	105
Aholining milliy tarkibi	113
Dinlar va diniy tarkib haqida tushuncha	124
Mehnat resurslari va ulardan foydalanish	1311
Aholining hududiy taqsimlanishi va zichligi	139
Shahar va qishloq aholi manzilgohlari	1466
Aholi siyosatlari	157

KIRISH

Mustaqilligimizning dastlabki kunlaridan boshlab sifatli kadrlar tayyorlashga qodir milliy asosga qurilgan va jahondagi ilg'or davlatlar ta'limi taraqqiyoti tajribalariga tayanadigan, jahon standartlari talablariga javob bera oladigan mutaxassislar tayyorlash tizimini yaratish asosiy vazifalardan biriga aylandi. Ta'lim-tarbiyaning mazmuni, maqsad va vazifalari davrlar o'tishi bilan kengayib borishi natijasida uning shakl va usullari ham takomillashib, hozirda inson faoliyatining asosiy yo'nalishlari shu faoliyatdan ko'zda tutilgan maqsadlarni to'liq amalga oshirish imkoniyatini beruvchi yaxlit tizimga, innovatsion texnologiyalarga aylanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" milliy ta'lim taraqqiyoti va milliy kadrlar tayyorlash tizimi istiqbollari belgilovchi hujjat sifatida bu sohadagi ishlarni rivojlantirishda yana bir tarixiy davr boshlanishiga zamin yaratdi. Mazkur Qonun va Dasturimizda belgilangan chora-tadbirlarni amalga oshirish jarayoni Geografiya ta'limining ham oldiga bir qator vazifalarni belgilab beradi. Jumladan, ta'lim shakli va sifati samaradorligini oshirishda o'quv-uslubiy ta'minot masalasiga ahamiyat qaratish muhimdir.

Geografiya ta'limida aholi va u bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni, dunyo, turli mintaqalar va mamlakatlar aholisi soni, dinamikasi, ularning tarkibiy jihatlari, hududiy joylashuvi masalalarini o'rganish mamlakatda iqtisodiy-ijtimoiy chora – tadbirlar tizimini ishlab chiqish va yuritishga asos bo'ladi.

"Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" fanida aholi soni, tarkibi bilan bog'liq demografik muammolarning geografik jihatlari tahlil qilish va ularni

o'quvcxilarga yetkazib berishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning keng joriy etilishi davr talabidir.

Mazkur o'quv qo'llanmada asosiy e'tibor oliy o'quv yurtlarida "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" fanini o'qitish jarayonini takomillashtirish, DTS va yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llagan holda mashg'ulotlarni olib borishga, talabalarda geografik bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish orqali dunyoqarashini, shaxs sifatida barkamolligini ta'minlash masalalariga qaratilgan.

AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA ASOSLARI FANINING MAZMUNI VA AHAMIYATI

Fanning o'qitilishidan maqsadi – bakalavriyat talabalarini atroflicha jamiyat ijtimoiy hayotining asosiy subyekti bo'lgan aholining jahon, O'zbekiston Respublikasi va xarakterli ayrim mamlakatlar misolida, soni, dinamikasi va takror barpo qilinish qonuniyatlari, omillari, kontseptsiyalari, aholining tabiiy va migratsion harakatlari, mehnat resurslari va ulardan foydalanish xususiyatlari, aholining hududiy joylashuvi, aholi manzilgohlarining shakllari va rivojlanishining geografik xususiyatlari bilan tanishtiradi.

Fanning asosiy vazifasi – ular haqida talabalarga yangi ijtimoiy munosabatlar sharoitida har taraflama chuqur bilim berish bilan O'zbekistonimizni sevis, ko'z qorchig'idek asrash, milliy qadriyatlarimizni e'zozlash va ulug'lash, Vatanga sidqidildan xizmat qilish ruhida tarbiyalashdir.

«Aholi geografiyasi va demografiya asoslari» o'quv fanini o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladigan masalalar doirasida bakalavr:

- dunyo aholisining soni, yillik o'sish darajasi, uning turli tarkibiy jihatlari, mehnat resurslari va ulardan foydalanish holati, hududiy joylashuvini bilishi kerak;

- dunyo mamlakatlari aholisi soni va o'sish sur'atlari, migratsion saldo, aholi zichligi, iqtisodiy faol aholi ko'rsatkichlarini hisoblashga, tug'ilish va o'lim jarayonlarini tahlil qilishga ko'nikmalariga ega bo'lishi kerak;

- dunyo aholisi va uning turli tarkibiy jihatlari bashorat qilish, mehnat resurslaridan samarali foydalanish, jarayonlarni tahlil qilishda xaritalardan foydalanish, statistik ko'rsatkichlar asosida diagramma, grafiklar chizish malakasiga ega bo'lishi kerak.

“Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” asosiy ixtisoslik fanlaridan hisoblanadi va u talabalarga aholining demoiijtimoiy harakatlari, aholining ijtimoiy-etnik tarkibi, mehnat resurslari, aholining ijtimoiy-sotsial, milliy-etnik tarkibi, mehnat resurslari aholining hududiy joylashuvi, shahar va qishloq manzilgohlari, aholi rivojlanishining qonuniyatlari haqida bilimlar beradi. Mazkur fan uzluksiz ta'lim tizimida ushbu sohada beriladigan bilimlarning asosi bo'lib hisoblanadi.

Talabalarni “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” fanini chuqur o'zlashtirishlari uchun ilg'or zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan keng foydalanish talab etiladi. Fanni chuqur o'zlashtirishda ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulotlar ishlanmalari, tarqatma materiallar, xaritalar bilan bir qatorda yangi statistik ma'lumotlar, aholi va unga xos jarayonlarni ko'rsatuvchi video filmlar, slaydlar ham katta yordam beradi. Ma'ruza va amaliy mashg'ulotlarda zaruriy pedagogik texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

AHOLI GEOGRAFIYASI VA DEMOGRAFIYA ASOSLARI FANINING PREDMETI, NAZARIY, ILMIY-AMALIY ASOSLARI VA TUSHUNCHALARI

Tayanch tushunchalar: *aholi, aholi geografiyasi, iqtisodiy-ijtimoiy geografiya, ishlab chiqarish kuchlari.*

Key words: *population, geography of population, economic-social geography, productive forces.*

REJA:

1. *Aholi geografiyasi fani iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning muhim tarmog'i.*
2. *Aholi geografiyasi fanining o'rganish obyekti.*
3. *Aholi geografiyasi fanining asosiy yo'nalishlari.*
4. *Aholi geografiyasi fanining vazifalari.*

Aholi deganda ma'lum hududda yashayotgan kishilar guruhi tushuniladi. Aholi va uning xo'jalik faoliyati hamma davrlarda geografiya fanini qiziqtirib kelgan. Geografiya fanining tuzilishida iqtisodiy, ijtimoiy geografiyaning qaror topishi bilan bu masalaga qiziqish ayniqsa kuchaydi. Bu bejiz emas edi. Chunki iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanining vazifasi ishlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylashish qonuniyatlarini o'rganishdir. Aholi esa, har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa qo'shimcha materiallar faqat inson qo'li, odam mehnati tufayligina harakatga keltiriladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg'or qismidir. Shunday qilib, aholi,

birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy subyektidir. Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga, aholining o'zini takror barpo qilinadi – kishilarning avlodlari tarbiyalanadi va voyaga yetkaziladi. Shuning uchun ham aholini geografik jihatdan o'rganishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

1. *Aholi – ishlab chiqarish subyekti, barcha moddiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchi.*

2. *Ishlab chiqarilgan jami ijtimoiy mahsulotlardan ma'lum qismining is'temolchisi.*

3. *Aholi butun ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining muhim tarkibiy qismi bo'lib, o'zi ham takror barpo qilinishi zarur.*

Aholiga xos bo'lgan ana shunday xususiyatlarni o'rganmay turib, har qanday iqtisodiy-geografik muammoni chuqur tahlil qilish va hal qilish qiyin. Xuddi shunga ko'ra olimlar aholi geografiyasini iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i deb hisoblaydilar. Aholining hududiy joylashuvi xalq xo'jaligining joylashuvi hamda strukturasi bilan bog'liq va aksincha, aholining joylashuvi, o'z navbatida xo'jalikni rivojlantirish hamda joylashtirishga bevosita ta'sir etadi.

Turli mamlakatlar va tumanlar xo'jaligining ixtisosi va rivojlanish darajasiga qarab shu hududlarda aholining faoliyati, turlicha bo'lishi mumkin. Aholi geografiyasi iqtisodiy geografiyaning bir tarmog'i sifatida alohida o'rin tutadi. Chunki aholi asosiy ishlab chiqaruvchi kuch va ishlab chiqarilgan mahsulotlarning iste'molchisi sifatida barcha ishlab chiqarish sohalarida faol qatnashadi, iqtisodiy geografiya o'rganadigan barcha hodisa va jarayonlarda o'zi bevosita ishtirok etadi. Binobarin, iqtisodiy geografiyaning barcha boshqa tarmoqlariga muhim o'rin beriladi. Aks holda, tegishli xo'jalik tarmog'i geo-

grafiya­si­ning barcha xususiyatlari to‘la o‘cxil­may qo­lishi mumkin. Chunki hozirgi zamon konstruktiv geografiya fanining muhim vazifalaridan biri – tabiiy sharoit, xo‘jalik, aholining o‘zaro aloqalari hamda turli mamlakatlar va tumanlarda ana shu aloqalar jarayonida vujudga keladigan hududiy dinamik tuzimni o‘rganishdan iborat. Aholi Yer sharining turli qismlarida vujudga keladigan ana shunday hududiy dinamik tizimlarining eng ilg‘or tarkibiy qismidir.

Aholi geografiyasi – aholining tarkibi, dinamikasi va joylashuvidagi hududiy farqlarni, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni, aholi punktlarining hududiy tuzilmalarini va ularning rivojlanish qonuniyatlarini o‘rganadi. Aholi geografiyasi, shuningdek, aholining yer shari bo‘yicha va ayrim mamlakatlar va tumanlar miqyosidagi harakatini ham o‘rganadi.

Tabiat bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, jamiyat taraqqiyotining asosiy qonunlari kabilar ana shunday muhim nazariy masalalardir.

Jamiyatning iqtisodiy qonunlarigina turli mamlakatlar xalq xo‘jaligining har xil tarixiy davrlarda rivojlanish va hududiy joylashish xususiyatlarini to‘g‘ri va to‘la tushuntirib bera oladi. Bu esa, o‘z navbatida, aholining yuqorida sanab o‘tilgan asosiy xususiyatlarini tushunib olishga imkon beradi.

Aholining hududiy joylashish formalari aholi geografiyasining muhim tushunchalaridan biridir. Aholining hududiy joylanish formalari deganda, aholining turli aholi manzilgohlarida joylanishigina emas, balki uning butun hudud bo‘yicha tarqalishi, hududni o‘zlashtirish jarayoni ham tushiniladi. Mana shu muhim jarayon ijtimoiy takror ishlab chiqarishning hududiy formalari bilan belgilanadi. Bu esa aholi geografiyasining muhim qonuniyatidir.

Mana shu holatdan aholi geografiyasi o'rganayotgan voqeyalarga tarixiy jihatdan yondashish zarurligi kelib chiqadi. Aholining hududiy taqsimlanishi va joylashuviga tabiiy sharoit ham ta'sir ko'rsatadi. Ammo tabiiy sharoit bilvosita ya'ni ishlab chiqarish orqali ta'sir etadi. Chunki bir xil tabiiy sharoitdan xo'jalik maqsadlarida foydalanishi, binobarin tabiiy sharoitning aholi hududiy joylanishiga ta'siri turli xil ijtimoiy tuzum sharoitida, texnika taraqqiyotining turli darajasida turlicha bo'ladi.

Aholi geografiyasining yana bir tushunchasi – aholini funksional guruhlariga bo'lish ham ishlab chiqarish negizida amalga oshiriladi. Moddiy ishlab chiqarishning asosiy tarmoqlari sanoat, qishloq xo'jaligi va transportda ishlovchi aholi birinchi funksional guruhni tashkil qiladi. Aholining ikkinchi funksional guruhi xizmat doirasida ishlovchilardir. Xizmat doirasiga savdo, maorif va sog'liqni saqlash kabilar kiradi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etmaydiganlar – bolalar, nafaqaxo'r-lar, uy bekalar uchunchi guruhni tashkil etadi.

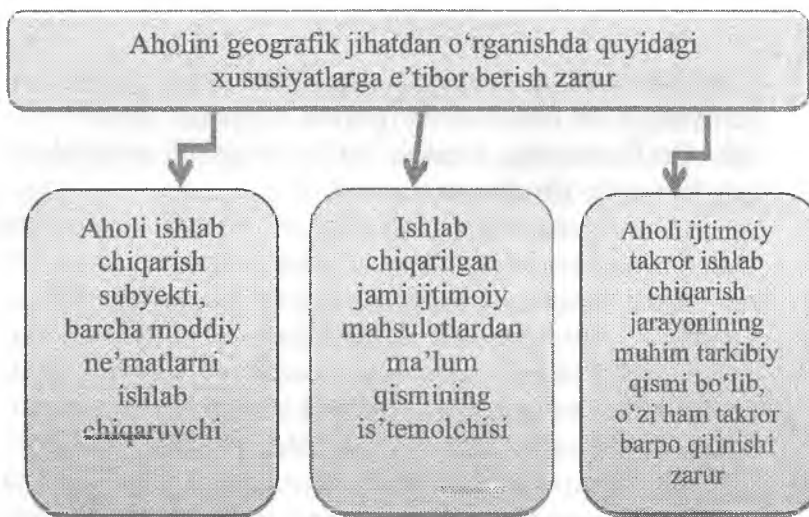
Aholi geografiyasining yana bir qonuniyati shundan iboratki, hududning ishlab chiqarish majmuasi qanchilik to'la va tugallangan bo'lsa mehnat resurslaridan shunchalik to'la foydalaniladi, aksincha, ishlab chiqarish bir tomonlama rivojlangan bo'lsa, mehnat resurslaridan foydalanishda katta kamchiliklar sodir bo'lishi mumkin.

Aholining migratsion aloqalari sohasida ham bir qancha qonuniyatlar aniqlangan. Chunonchi aholi ko'chib ketgan tuman bilan ko'chib borib joylashgan tumanning ishlab chiqarish ixtisosi va tabiiy sharoiti o'xshash yoki yaqin bo'lsa, migrasiya muvofaqiyatli chiqadi, agarda bir-biridan keskin farq qilsa, migratsiya yaxshi natija bermaydi. Shuningdek, hamma joyda qishloqlardan shaharlarga bo'lgan migratsion harakat yaxshi natija beradi.

Biz aholi geografiyasining faqat ayrim asosiy qonuniyatlari va tushunchalarigagina qisqacha tuxtalib o'tdik. Qo'llanmaning tegishli bo'limlarida bu masalalarni batafsilroq ko'rib chiqamiz.

Aholi geografiyasi iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fanlari tizimiga kiradi. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya fani shlab chiqaruvchi kuchlarning hududiy joylashtirish qonuniyatlarini o'rganadi. Aholi esa har qanday jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchidir. Jamiyat hayoti uchun zarur bo'lgan barcha boyliklar insonning mehnati natijasida yaratiladi. Ishlab chiqarish jarayonida qatnashayotgan mehnat qurollari, xom ashyo, yoqilg'i va boshqa qo'shimcha materiallar faqat inson qo'li, odam mehnati tufayligina harakatga keltiriladi. Inson mehnati ishlab chiqarish jarayonining eng ilg'or qismidir. Shunday qilib, aholi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning asosiy subyektidir. U barcha moddiy boyliklarni yaratuvchi asosiy kuchdir. Taraqqiyot jarayonida aholining shaxsiy iste'moli bilan birga, aholining o'zini takror barpo qilinadi – kishilarning avlodlari tarbiyalanadi va voyaga yetkaziladi. AQSh aholishunos olimlari Broun (1989), Goudi (1990), Luloff (1998), Teodor (2004) aholishunoslik me'yorlarini 5 ta kategoriyaga bo'lib o'rganishni tavsiya qilishgan, bular: yosh, jins, ta'lim, umr ko'rish va daromad. Chunki, aholining mazkur ko'rsatkichlari ijtimoiy jarayonlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan demografik jarayonlarning bugungi holati va perspektivasi uchun asos bo'ladi¹.

¹ Richard S. Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Utah,USA.2011. Mazmun-mohiyatidan foydalanildi.

Aholi geografiyasi va demografiya asoslari fanining asosiy maqsadi: bakalavriyat talabalarini atroflicha jamiyat ijtimoiy hayotining asosiy subyekti bo'lgan aholining jahon, MDH, O'zbekiston Respublikasi va xarakterli mamlakatlarning misolida soni (dinamikasi) va takror barpo qilinish qonuniyatlari, omillari, konsepsiyalari, aholining tabiiy va migratsion harakatlari, mehnat resurslari va ulardan foydalanish xususiyatlari, aholining hududiy joylashuvi, aholi manzilgohlarining shakllari va rivojlantirishining geografik xususiyatlari bilan tanishtiradi.

Aholi geografiyasi fanining vazifalari

1. Mamlakatimiz aholisi va chet mamalakatlar aholisi haqida, ularning soni va o'sishi, hududiy joylashishi, xalqlar geografiyasi, turli mamlakatlarda tabiiy, iqtisodiy, ijtimoiy sharoitga qarab shaharlarning rivojlanish muammolarini o'rganish. Aholi to'g'risidagi ma'lumotlar bilan o'quvchilar va amaliy maqsadlar uchun tashkilotlarni ta'minlash.
2. Aholi geografiyasining nazariy masalalari ustida ishlash.
3. Aholi geografisining bevosita amaliy vazifalarni hal qilishga qaratilgan tadqiqot ishlarini kuchaytirish

Aholi geografiyasi fanining quyidagi yo'nalishlari mavjud:

1

Aholining tarkibi va uni takror barpo qilinishidagi geografik farqlar sababini o'rganish

2

Mehnat resurslarini hududiy taqsimlanishi va ulardan foydalanishdagi geografik farqlarni o'rganadi

3

Aholining hududiy taqsimlanishi va uning harakatini o'rganish

4

Tarixiy aholi geografiyasi

5

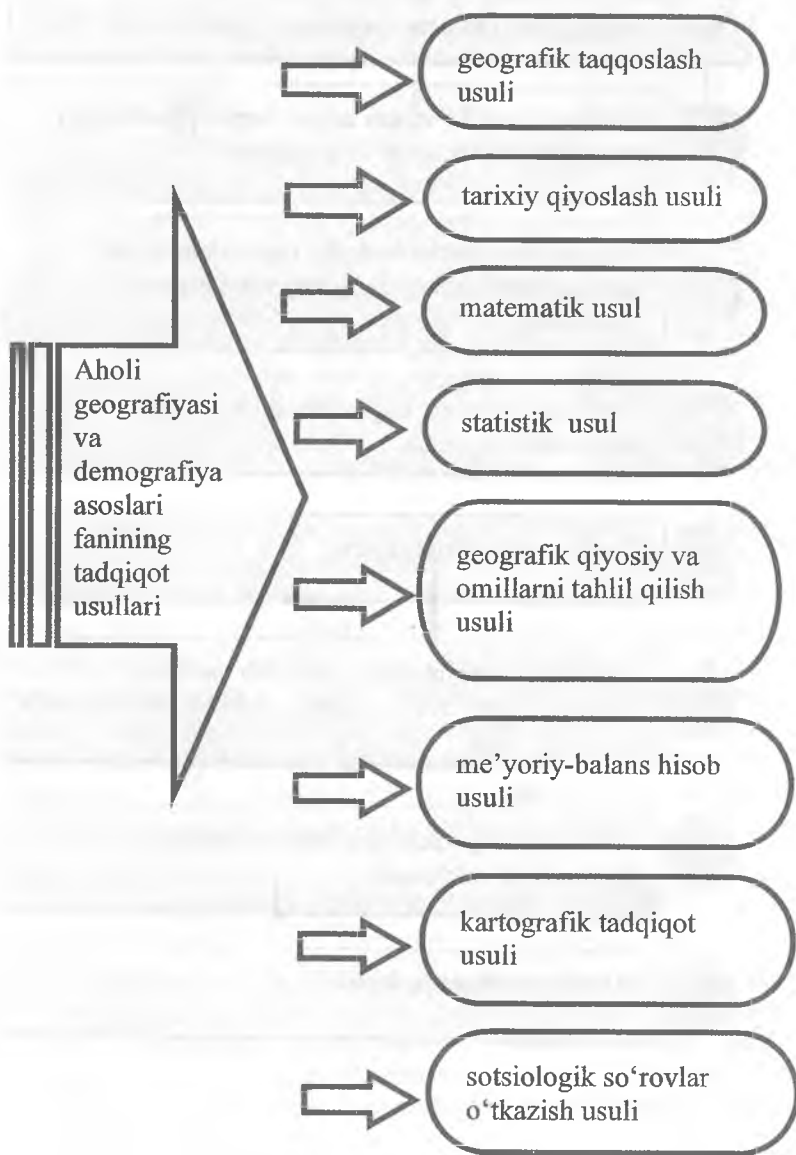
Aholining madaniyati va turmush tarzidagi geografik farqlarni va ularning sabablarini o'rganish

6

Aholi manzilgohlari va ularning hududiy tuzilmalarini o'rganish

7

Aholini xaritaga tushirish

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. «Aholi geografiyasi va demografiya asoslari» fani geografiya fanlari tarmogʻining qaysi tarkibiy qismiga kiradi?

- A. Tabiiy geografiya
- B. Sanoat geografiyasi
- C. Iqtisodiy-ijtimoiy geografiya
- D. Siyosiy geografiya

2. «Aholi geografiyasi va demografiya asoslari» kursining tarixiy rivojlanish jarayonining qaysi bosqichida respublikamizda ushbu fan oʻqitila boshlandi?

- A. 2.
- B. 3.
- C. 4.
- D. 5.

3. «Aholi geografiyasi va demografiya asoslari» kursi nimani oʻrgatadi?

- A. Aholining rivojlanish qonuniyatlarini oʻrganadi.
- B. Aholining tarkibi, dinamikasi, takror barpo boʻlish qonuniyatlarini va joylashuvidagi hududiy farqlarni, bu farqlarni vujudga keltiradigan qonuniyatlarni ijtimoiy, tarixiy shart-sharoitlarga bogʻlik holda oʻrganadi.

C. Aholining rivojlanishi va joylashuvini hududiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda bashorat qilishni oʻrganadi.

D. Davlatning aholi tabiiy harakatiga nisbatan olib boradigan demografik siyosat yoʻnalishini oʻrganadi.

4. Maʼlum hududda yashovchi kishilar guruhi nima deyiladi?

- A. Jamoa
- B. Kishilik jamiyati
- C. Aholi
- D. Xalq

5. Aholini geografik jihatdan oʻrganishning asosiy xususiyatlari nechta?

- A. 5 ta
- B. 3ta
- C 6ta
- D. 4ta

6. Quyidagi javoblardan qaysi biri "Aholi geografiyasi" fanining yo'nalishlaridan biri hisoblanadi?

- A. Demografiya
- B. Nikoh va ajralish
- C. Tug'ilish va o'lim
- D. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish

7. "Aholi geografiyasi" fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?

- A. Aholi va uning soni, o'sishi, ularni tadqiq etish va ularni o'rganish tadqiqotlarini kuchaytirish
- B. Aholi orasida o'lim va tug'ilishni kuzatish
- C. Aholining kelib chiqishini o'rganish
- D. Aholining hududiy joylashishi va zichligini o'rganish

8. Quyidagilardan qaysilar "Aholi geografiyasi" fanining tadqiqot usullari hisoblanadi?

- A. Matematik hisoblash, o'xshatish va bashoratlash
- B. Geografik taqqoslash, tarixiy qiyoslash va kartografik tadqiqot
- C. Statistik, bashorat qilish va xulosalash
- D. Iqtisodiy tadqiqot, aholini ro'yxatga olish.

AHOLI GEOGRAFIYASI FANINING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI

Tayanch tushunchalar: *Xo'jalik geografiyasi, sanoat geografiyasi, qishloq xo'jalik geografiyasi, xizmat ko'rsatish geografiyasi, tabiiy geografiya, kartografiya, demografiya, etnografiya, antropologiya.*

Key words: *geography of economy, industrial geography, agricultural geography, service geography, physical geography, cartography, demography, ethnography, anthropology.*

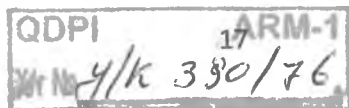
REJA:

1. *Geografiya fanining boshqa tarmoqlari bilan aloqasi.*
2. *Demografiya va etnografiya.*
3. *Aholi geografiyasi va antropologiya.*

Aholi geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi juda keng va har tomonlamadir. Chunki aholiga taalluqli bo'lgan masalalarga katta e'tibor beradigan fanlar va fan tarmoqlari juda ko'pdir.

Aholi geografiyasining o'z tadqiqotlari jarayonida aloqa qiladigan yoki hamkorlikda ishlaydigan fanlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lish mumkin:

1) Geografiya fanining boshqa tarmoqlar bilan aloqasi. Xo'jalik geografiyasi orqali u tabiiy geografiya bilan aloqada bo'ladi. Har qanday ishlab chiqarish – muayyan tabiiy sharoitda va har xil tabiiy resurslardan foydalangan holda vujudga keladi va rivojlanadi. Xo'jalikning ixtisosi va boshqa ayrim xususiyatlari ko'p jihatdan tabiiy sharoit bilan belgilanadi. Aholi geografiyasining tibbiyot geografiyasi bilan aloqalari ham tez

rivojlanmoqda. Tibbiyot geografiyasi ikki fan tibbiyot va geografiya fanlari chegarasida vujudga kelib, u tabiiy muhitni hamda turli tumanlarda yashash va mehnat qilish sharoitining aholi sog'ligiga ta'sirini, shuningdek, ayrim kasalliklarning geografik tarqalishini o'rganadi. Turli tumanlarga aholining gigiyenik yashash sharoiti nuqtai nazaridan baho berish, ovqatlanish, kiyinish xususiyatlari bo'yicha tavsifnomalar berish ham tibbiyot geografiyasining muhim vazifalari qatoriga kiradi.

Aholi geografiyasi bilan xizmat doirasi geografiyasining aloqadorlari va o'zaro hamkorligi mustaxkamdir. Xizmat doirasi geografiyasi aholining barcha ehtiyojlariga xizmat ko'rsatuvchi xizmat doirasi tarmoqlarining rivojlanish darajasi va hududiy joylashishini geografik taqsimlash usulida o'rganadi. Xizmat doirasi geografiyasini o'rganishi kerak bo'lgan barcha masalalarning hammasi faqat aholi va aholi punktlari haqidagi batafsil ma'lumotlar asosidagina tahlil qilinishi va xal qilinishi mumkin. Shuning uchun ham u dastavval aholi geografiyasi tarkibida vujudga kelgan bo'lib, ular o'rtasidagi aloqalar har tamonlamadir.

Aholi geografiyasi geografiya fanining yangi vujudga kelayotgan turizm geografiyasi, iste'mol geografiyasi kabi yo'nalishlari bilan ham mustaxkam aloqador. Bu har ikkala yo'nalishda ham aholining soni, yoshi, jinsi, tarkibi va boshqa ko'rsatgichlar muhim ahamiyatga ega. Aholi geografiyasi bilan tarixiy geografiya o'rtasidagi aloqa shundan iboratki, o'tgan tarixiy davrlar aholi geografiyasi ichidagi maxsus yo'nalish — tarixiy aholi geografiyasi shug'ullanadi va u yo'nalish shu bilan birga tarixiy geografiyaning ajralmas bir qismidir. Geografiya fanining barcha tarmoqlari va yo'nalishlari singari aholi geografiyasi ham kartografiya bilan chanbarchars bog'liqdir.

Aholi geografiyasida aholi va aholi punktlarining maxsus xaritalari tuziladi, ulardan keng foydalaniladi. Chunki, aholi va aholi punktlariga xos bo'lgan xilma-xil ko'rsatkichlar, ularning hududiy joylashuvi hamda regional farqlarini xaritaga tushirish yo'li bilan yaqqol ko'rsatish mumkin.

2) Aholi geografiyasi bilan chanbarchas va har tomonlama aloqador bo'lgan fanlarning ikkinchi guruhi demografiya va etnografiya fanlaridir. Demografiya va etnografiya fanlarini alohida guruhga ajratamiz, buning boisi shundaki, ular ham aholi geografiyasi singari aholini o'rganadi. Ularning har qaysisi aholini o'z nuqtai nazaridan tadqiq qiladi. Ammo shunday masalalar borki, ularni bu fanlarning har uchchalasi o'rganadi, biri ikkinchisining materiallaridan foydalanadi.

Demografiya – grekcha demos – “*xalq*” va grafiya – “*tasvirlash*” so'zlaridan iborat bo'lib, aholi haqidagi fandir. U aholining soni, hududiy joylashuvi va tarkibini, ularning o'zgarishi va bu o'zgarishning sabablarini, aholidagi o'zgarishlar bilan ijtimoiy-iqtisodiy ma'lumotlarning aloqalarini o'ziga xos o'rganadi. Shuningdek, demografiya aholini takror barpo qilinishining qonuniyatlarini ochib beradi. Ko'rinib turibdiki, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rganadigan masalalar bir-biriga juda yaqin. Shuning uchun aholi geografiyasi demografiya o'rganadigan va aholiga taluqli bo'lgan demografik statistika tomonidan to'planadigan ma'lumotlardan keng foydalanadi. Demografiya ham o'z navbatida o'rganilayotgan demografik jarayon va ko'rsatkichlardagi geografik farqlar va u farqlarning sabablariga qiziqadi. Shunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida birgalikda hal qilinishi kerak bo'lgan bir qator muammolar vujudga keladiki, bularni faqatgina ana shu ikki fan

chegasida vujudga kelgan yoʻnalish – **demogeografiya** hal qiladi.

Aholi geografiyasi etnografiya bilan ham chambarchas bogʻliq. Etnografiya – xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy – tarixiy aloqalarini oʻrganadi.

Etnografiya xalqlarning etnik birligi urugʻ, qabila, elat, millat, xalqlarning geografik tarqalishi bilan ham qiziqadi. Xalqlarning geografik tarqalishi masalalarini **etnogeografiya** oʻrganadi. Etnografiyani ayni vaqtda etnografiya ham, aholi geografiyasiga ham kiritish mumkin, toʻgʻrirogʻi, ular chegarasida vujudga kelgan yoʻnalishidir.

Shunday qilib, aholi geografiyasining demografiya va etnografiya fanlari bilan aloqasi va hamkorligi juda yaqin va kengdir. Shu narsani qayd qilish kerakki, aholi geografiyasi aholini demografiya va etnografiyaga nisbatan chuqurroq va har tomonlama oʻrganadi. Chunki aholi geografiyasi aholini oʻrganayotganda uning xoʻjalik va tabiat bilan aloqalarini chuqur tahlil qiladi, bu oʻzaro aloqa va munosabatlarning oʻrganilayotgan har bir tuman-da vujudga kelish xususiyatlarini aniqlaydi, aholi geografiyasi muammolarini shular bilan bogʻlab tushuntiradi².

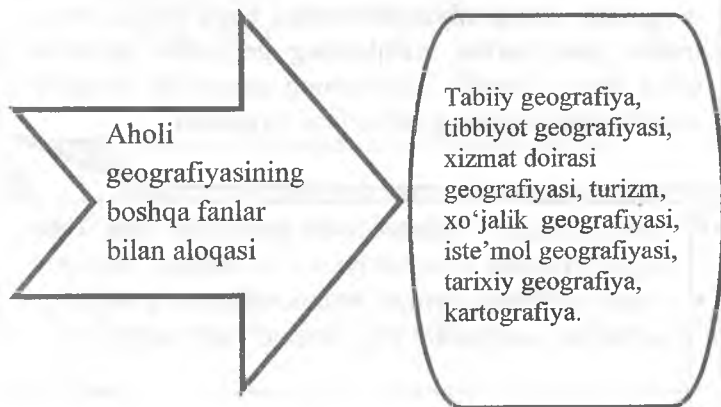
3) **Antropologiya** – odamlarning paydo boʻlishi, kishi organizmining evolyusiyasi va undagi jismoniy oʻzgarishlarning qonuniyatlari, shuningdek, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini oʻrganadigan fan. Aholi geografiyasining asosiy oʻrganish obyekti boʻlgan kishilarning mehnat faoliyati, turmush sharoiti va madaniyati, aholi punktlarining hududiy shakllaridagi farqlar

² Richard S. Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Utah,USA.2011. Mazmun-mohiyatidan foydalaniildi.

bilan bog'liq emas. Aholi geografiyasining mehnat resurslari va ulardan foydalanishini o'rganadigan yo'nalishni iqtisodiyot fanining mehnat iqtisodiyoti va uni tashkil qilish yo'nalishi bilan yaqindan aloqadordir. Jumladan, geograflar mehnat resurslarni o'rganishda iqtisodchilarning mehnat balansi tuzish kabi ayrim qo'llanmalaridan keng foydalanadi. Ammo iqtisodchilar va geograflar mehnat resurslarini o'rganishida bir-birlarining tadqiqotlarini takrorlamaydilar. Ma'lumki, iqtisodchilar mehnat unumdorligi kabi masalalarni ayrim korxonalar yoki ayrim xo'jalik tarmoqlari miqyosida o'rganadilar. Geograflarning asosiy vazifalari esa, mehnat resurslarining hududiy tashkil topishi va ulardan foydalanishning hududiy masalalarini tahlil qilishdan iborat. Nihoyat, aholi geografiyasi bir qator ilmiy-amaliy fanlar bilan yaqindan hamkorlik qiladi.

Shuningdek, aholi geografiyasi har bir tumanning tabiiy, ijtimoiy, iqtisodiy sharoitlarini e'tiborga olgan holda, ularning rivojlanish istiqbollari haqida asosli takliflar berishi mumkin. Aholi geografiyasi o'z navbatida, ilmiy-amaliy fanlarning ayrim qo'llanmalaridan foydalanadi.

Vizual materiallar

Demografiya, etnografiya

Antropologiya

Atamalar zanjiri.

Demografiya – grekcha “demos” – “xalq” va “grafo” – “tasvirlash” soʻzlaridan iborat boʻlib, aholi haqidagi fandır. Demografiya aholini takror barpo qilinishining qonuniyatlarini oʻrganadi. Demografiya ham oʻz navbatida oʻrganilayotgan demografik jarayon va koʻrsatkichlardagi farqlar va u farqlarning sabablariga qiziqadi. Shunday qilib, aholi geografiyasi bilan demografiya oʻrtasida birgalikda hal qilinishi kerak boʻlgan bir qator muammolar vujudga keladi. Bu muammolarni faqatgina ana shu ikki fan chegarasida vujudga kelgan yoʻnalish – demogeografiya hal qiladi.

Etnografiya xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy-tarixiy aloqalarini oʻrganadi. Etnografiya xalqlarning etnik birligi, urugʻ, qabila, elat, millat, xalqlarning geografik tarqalishi bilan ham qiziqadi. Xalqlarning geografik tarqalishi masalalarini etnogeografiya fani oʻrganadi.

Antropologiya – odamlarning paydo boʻlishi, kishi organizmining evolyutsiyasi va undagi jismoniy oʻzgarishlarning qonuniyatlari, irqnlarning vujudga kelishi va geografik tarqalishini oʻrganadigan fan

Diqqat, topshiriq!

Quyidagi jadvalni to'ldiring va ular orasida qay biri aholining barpo bo'lishida eng qadimiy tarixga ega ekanini izohlang.

	Tushuncha	Tushunchaga ta'rif
	Urug'	
	Qabila	
	Elat	
	Millat	
	Xalq	

Quyidagi tushunchalarni izohlang

	Tushuncha	+	-	?
	Xo'jalik geografiyasi			
	Turizm geografiyasi			
	Tibbiyot geografiyasi			
	Kartografiya			
	Demografiya			
	Etnografiya			

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Aholi geografiyasi fanini boshqa fanlar bilan aloqasi nechta guruhga bo'linadi?

A. 2 B. 3 C. 4 D. 5

2. Demografiya so'zining ma'nosi?

A. Grekcha "demos" – "xalq" va grafiya – "tasvirlash"

B. Grekcha “demos” – “omma” va grafiya – “tasvirlash”

C. Italyancha “demos” – “xalq” va grafiya – “tasvirlash”

D. Ruscha “demos” – “xalq” va grafiya – “tasvirlash”

3. Odamlarning paydo bo'lishi, kishi organizmining evolyutsiyasi va undagi jismoniy o'zgarishlarning qonuniyatlari, irqning vujudga kelishi va geografik tarqalishini o'rganadigan fanni toping.

- A. Demografiya B. Etnografiya
C. Antropologiya D. Etnodemografiya

4. Qaysi fan xalqlarning turmushi va madaniyati, vujudga kelishi va madaniy-tarixiy aloqalarini o'rganadi?

- A. Demografiya B. Etnografiya
C. Antropologiya D. Etnodemografiya

5. Aholini takror barpo qilinishining qonuniyatlarini qaysi fan o'rganadi?

- A. Demografiya B. Etnografiya
C. Antropologiya D. Etnodemografiya

AHOLI GEOGRAFIYASI FANINING RIVOJLANISHI. AHOLI TO'G'RISIDA NAZARIYALAR

Tayanch tushunchalar: *aholi tarkibi, odam geografiyasi, antropogeografiya, Maltus nazariyasi, optimum nazariyasi, demografiya.*

Key words: *structure of population, human geography, anthropogeography, Malthus theory, Optimum theory, demography.*

REJA:

1. *Aholi geografiyasining fan sifatida tashkil topishi.*
2. *Aholi geografiyasining yo'nalishlari va aholi to'g'risida nazariyalar.*
3. *Aholi geografiyasi fanining rivojlanishiga hissa qo'shgan geograf olimlar faoliyati haqida.*
4. *O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishi.*

Geografiya fani aholi va unga taalluqli bo'lgan ma'lumotlarni qadimdan o'rganib kelgan. Masalan: 1650-yilda Vareniusning Niderlandiyada bosilib chiqqan "Ummiy geografiya" nomli asaridayoq aholiga tegishli ko'pgina masalalar geografiya o'rganadigan muhim muammolar qatoriga kiritilgan edi. Varenius geografiyani ikkita katta bo'limga bo'lgan.

1. *Asosiy (umumiy) geografiya.*
2. *Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan hususiy geografiya (mamlakatshunoslik).*

Ana shu xususiy geografiyaning iqtisodiy geografiya bo'limi o'rganadigan masalalar orasida aholining tarkibi, turmushi, iste'mol qiladigan ovqatlari, daromadi, bilim

darajasi, hunarmandchilik, savdo aloqalari, tug'ilgandan o'lguncha bo'lgan urf-odatlar, siyosiy tuzumi, shaharlari kabi ko'rsatkichlar bo'lgan. Ammo u paytlarda va undan keyin ham uzoq davrlar davomida aholi geografiyasi geografiya fanining alohida yo'nalish sifatida tashkil topmagan edi.

Faqat XIX asrga kelib, dastavval Germaniyada va keyinchalik g'arbdagi boshqa davlatlarda "**Antropogeografiya**" yo'nalishi paydo bo'la boshladi. Antropogeografiyaning asoschisi nemis geografi Fridrix Ratsel (1844-1904) bo'lib, bu yo'nalish geografik geterminizm konsepsiyasiga asoslangan va aholining hududiy joylashuvi tabiiy sharoitning tasiridan deb tushuntirgan.

XIX asr oxiri-XX asr boshlarida G'arbiy Yevropada (asosan Fransiyada) "**Odam geografiyasi**" deb nomlangan yo'nalish ham vujudga keldi. Fransuz geograflari T.Vidal de la Blash (1869-1930), J.Bryun bu yo'nalishning asoschilari edilar. Bu yo'nalish namoyondalari tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi, tabiat bilan aholi o'rtasidagi munosabatlar va aloqalarni ilmiy asosda o'rganmasdan, balki alohida bir odamning tabiat bilan o'zaro munosabatlari va bir-biriga ta'sirini o'rganish bilan shug'ullan-ganlar. Shuning uchun ham ular o'z fanlarining nomini aholi geografiyasi emas, odam geografiyasi deb atashgan.

Aholi to'g'risidagi nazariyalar orasida Maltus nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Unga ko'ra, "Aholi geometrik progressiyada (2,4,8,16,32,...), tirikchilik vositalari arifmetik progressiyada (1,2,3,4,5,...) ko'payib boradi".

Amerikalik U.Fogtning 1798-yilda bosilib chiqqan "Najot yo'li" asari ham katta shov-shuvga sabab bo'ldi.

MDH davlatlarida XX asrga qadar aholi geografiyasiga taalluqli yirik ilmiy asarlar juda kam edi. Chunki

aholi geografiyasi geografiyaning maxsus tarmog'i sifatida ham tashkil topmagan edi. Ana shu davrda ota-bola Pyotr Petrovich Semyonov Tyanshanskiy (1870-1942) hamda Aleksandr Ivanovich Voekovning (1842-1916) ishlari alohida o'rin egallaydi. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy XIX asr ohirida Rossiya aholisi va aholi punktlarini geografik tahlil qilgan, bir necha ishlar bajargan. U o'zining 1871-yilda nashrdan chiqqan "Imperiya aholisining taqsimlanish sabablarga ko'ra, Rossiya Yevropa qismida aholining zichligi" nomli asarida aholi zichligi kartasini batafsil va mazmundor tahlil qilgan. 1863-1885-yillarda P.P.Semyonov Tyanshanskiy "Geografik statistik lug'at" tuzdi. Lug'atda Rossiyaning barcha shaharlari, stansiya va yirik qishloqlariga tavsif berdi. U Rossiya qishloqlariga birinchi bo'lib, batafsil ijtimoiy-iqtisodiy tavsif berdi, ularni 27 tipga ajratdi. Ma'lumki, P.P.Semyonov-Tyanshanskiy "Rossiya vatanimizning to'la geografik tasviri" (1899-1814) nomli ko'p tomli nashrning asosiy tashkilotchisi edi. Pyotr Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy o'g'li Veniamin Petrovich Semyonov-Tyanshanskiy ham o'z ishlarida aholini o'rganishga katta e'tirof bergan. Ayniqsa, uning "Yevropa Rossiyada shahar va qishloq" (1910) nomli asari muhim ma'lumotlarga boyligi va ilmiy tahlildan ba'zi yangicha yondashishlari bilan diqqatga sazovordir. Keyinchalik (1922-1925) V.P.Semyonov-Tyanshanskiy rahbarligida Rossiya Yevropa qismining 46 varaqdan iborat aholi zichligi kartasi tuzildi (dazimetrik karta). O'sha davrda bunday karta boshqa birorta ham mamlakatda tuzilmagan edi.

Aholi geografiyasi bo'yicha nashr etilgan asarlar orasida mashhur geograf Aleksandr Ivanovich Voekov asarlari alohida o'rin egallaydi, eng muhimi shuki, A.I.Voekov o'z ishlarida antrpogeografiya ta'siriga beril-

madi. U “Yer shari aholisini tabiiy sharoit va kishilar faoliyatiga qarab taqsimlanishi” (1906), “Yevropa Rossiya va G‘arbiy Sibir qishloqlarining gavjumligi” (1909) kabi asarlarida tabiat va aholiga jonli, qiziqarli geografiik ta’rif berish na’munasini ko’rsatdi. A.I.Voekov aholining hududiy taqsimlanishida tabiiy sharoit emas, balki odamlarning o‘zi hal qiluvchi rol o‘ynadi degan xulosaga keldi. Bu esa o’sha davrda hukmron bo‘lgan antropogeografik ta’limotiga butunlay qo‘shilmaslik edi. U aholining shaharlar bilan qishloqlar o‘rtasida taqsimlanishi, bu jarayonning rivojlanishini tahlil qilib shaharlarni o‘rganishda ularning ma’muriy-yuridik tomonlariga emas, balki iqtisodiy ko‘rsatkichlariga ahamiyat berish muhimligini qayd qildi. Bu esa o’sha davr uchun muhim progressiv qarash edi. Chunki, shaharlarni o‘rganishda, birinchi navbatda ularning iqtisodiy rolini (xalq xo‘jalik funksiyasini) tahlil qilish zarurligi hozirgi zamon aholi geografiyasida ham asosiy prinsipial masalalardan biridir. **A.I.Voekov «Millioner shaharlar» atamasini birinchi bor ishlatdi va fanga kiritdi.** A.I.Voekov aholi geografiyasi masalalari ijtimoiy-iqtisodiy fanlarga katta ahamiyat berib, o‘z davri olimlaridan ancha yuksak pog‘onaga ko‘tarila oldi.

O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda aholi geografiyasi fan sifatida, iqtisodiy geografiyaning muhim tarmog‘i sifatida tashkil topishi XX asr o‘rtalarida to‘g‘ri keldi.

Iqtisodiy geografiya fanining shakllanishi va rivojlanishida, uning asosiy nazariy-metodologik masalalarini ishlab chiqishda N.N.Baranskiyning roli ayniqsa katta bo‘ldi. Davr taqozosi bilan iqtisodiy-geograflar asosan sanoatni hududiy joylashtirish va iqtisodiy rayonlashtirish masalalari bilan ko‘proq shug‘ullanishdi. 1940-yillargacha

aholi geografiyasining faqat shaharlar geografiyasi yo'nalishinigina ancha rivoj topdi. Chunki shaharlar muammosi «ishlab chiqarish markazlari», «Sanoat tugunlari» va «Iqtisodiy rayonlarning asosiy yadrolari» sifatida iqtisodiy geografiyaning boshqa sohalarida ham o'rganiladi. Shaharlar geografiyasining rivojlanishida ham N.N.Baranskiyning xizmati katta. Deyarli barcha geograflar shaharlarni geografik jihatdan o'rganish haqida N.N.Baranskiy yozgan-nazariy maqolalarga hozir ham suyanishadi. II jahon urushidan keyingi yillarda esa, aholi geografiyasining turli yo'nalishlari bo'yicha ilmiy ishlar, ekspeditsion tadqiqotlar kuchayib ketdi. Aholi geografiyasining metodologik va metodik masalalari ishlab chiqildi. Shaharlar geografiyasi bilan bir qatorda, qishloq aholi manzilgohlarini o'rganish, aholi geografiyasining umumiy masalalari, aholining migratsion harakatlari, mehnat resurslaridan unumli foydalanishning geografik obyektlarini tadqiq qilish, aholini xaritaga tushirish kabi yo'nalishlar bo'yicha ko'plab qimmatli ishlar bajarildi. Aholi geografiyasining rivojlanishi, tashkil topishi va turli tarmoqlarining shakllanishida N.N.Baranskiy bilan birga R.M.Kabo, O.L.Konstantinov, Yu.G.Saushkin, V.V.Popshishevskiy, S.A.Kovolyov va boshqa olimlarning xizmatlari katta. Aholi geografiyasining, ayniqsa keyingi yillarda yangi bosqichga ko'tarilmoqda, turli yo'nalishlar bo'yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlaridagi sifat o'zgarishlari va yangi yutuqlar bilan birgalikda, chuqur umumlashtirishlar hamda kompleks yondashishni talab qiluvchi tadqiqotlar amalga oshirildi. "Aholi va aholi manzilgohlarining hududiy xususiyatlariga qarab rayonlashtirish" (O.A.Konstantinov), "Aholi punktlarining yagona sistemasi" (B.S.Xorev) va aholi hamda aholi punktlarini

o'rganishda sistema nazariyasi nuqtai nazardan yondashish kabilar ana shular jumlasidandir.

Aholi geografiyasi eng yangi metodlarni qo'llash bo'yicha ham ancha ilgari siljidi. Jumladan, matematik metodni qo'llash bo'yicha aholi geografiyasi iqtisodiy geografiya fanining barcha tarmoqlari orasida alohida o'rin tutadi va bu sohada ham salmoqli yutuqlar qo'lga kiritildi (N.I.Blotko, Yu.V.Medvedov va boshqalarning ishlari). Aholi geografiyasining juda ko'p muhim, prinsipial masalalari bo'yicha fikr almashish, ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirishda Geografiya jamiyati tomonidan olib borilayotgan ishlar ahamiyatidir.

Respublikamiz hududida aholini o'rganishga qadimdan asos solingan. Chunki, Al-Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Bobur, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga e'tibor berilgan. 1926 yilda respublikada aholi ro'yxati o'tkazilishi aholini chuqurroq o'rganishga dastlabki ilmiy qadam bo'ldi. Respublikamizda XX asrning II yarmida aholi geografiyasi fan sifatida rivojlandi. Respublikamizda "Geografiya jamiyati" faoliyatida, demograf olimlar tadqiqotlarida aholi geografiyasi fanining rivojlanishini ko'rishimiz mumkin. Hozirgi kunda "Aholi geografiyasi", "Demografiya asoslari" fanlari mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda.

Aholi geografiyasi fanining yuzaga kelishi va rivojlanishi haqida ma'lumotlar

Vareniusning 1650-yilda Niderlandiyada bosilib
chiqqan "Geografiya" nomli kitobi 2 bo'limdan
iborat:

Asosiy (umumiy) geografiya.
Ayrim mamlakatlarni o'rganadigan xususiy
geografiya (Mamlakatshunoslik).

Maltus nazariyasi

T.R.Maltusning "Aholi qonuni haqida tajriba" nomli
kitobida "aholi geometrik progressiyasida
(2,4,8,16,32...), tirikchilik vositalari arifmetik prog-
ressiyada (1,2,3,4,5...) ko'payib boradi. Shuning
uchun ham tez o'sayotgan aholini oziq-ovqat bilan
ta'minlab bo'lmaydi ..." degan g'oya ilgari suriladi.

O'zbekistonda aholi geografiyasi fanining rivojlanishi.

Respublikamiz hududida aholini o'rganishga qadimda asos solingan. Al-Xorazmiy, Beruniy, Ulug'bek, Bobur, Mahmud Qoshg'ariy, Alisher Navoiy kabi allomalarimiz asarlarida aholi masalalariga alohida e'tibor berilgan. 1926-yilda respublikada aholi ro'y-xati o'tkazildi. O'zbekistonda demografik bashoratlarni aholishunos olim M.K.Qoraxonov rahbarligida 1962-1980-yillarda ishlab chiqilgan. Keyinchalik Mulla-jonov, Ubaydullayev, Ali Qorayev, Bo'riyeva, Maksakova, Soliyev va boshqalar bu sohaga hissa qoshganlar.

Bilimlaringizni sinab ko'ring

	Tushuncha	Bilaman “_”	Bilib oldim “?”	Bilishni xohlay- man “+”
	Aholi tarkibi			
	Odam geografiyasi			
	Antropogeografiya			
	Maltus nazariyasi			
	Optimum nazariyasi			
	Demografiya			

Mavzu yuzasidan blits – o‘yin

	Savollar	Yakka jadval	To‘gri jadval	Sizning harakatin- giz
	“Umumiy geografiya” nomli asar muallifi kim?			Odam geogra- fiyasi
	“Antropogeografiya” yo‘nalishi qayerda paydo bo‘lgan?			Varenius
	Vidal de la Blash va J.Bryun qaysi yo‘nalishning asoschilari edilar?			Fransiya
	“Millioner shaharlar” atamasini kim birinchi bor ishlatgan?			M.Qora- xonov
	Respublikamizda aholi ilk bor nechanchi yilda ro‘yxatdan o‘tkazilgan?			A.Voekov
	O‘zbekistonda 1962-1980-yillarda kim boshchiligida demografik bashoratlar ishlab chiqarilgan?			1926-yil
	Aholi manzilgohlarini funksiyasiga ko‘ra tahlil qilgan			S.Tyan- shanskiy
	Aholi manzil- gohlarining dastlabki dazimetrik xaritasini tuzgan olimni aniqlang.			A.Voekov

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. "Aholi soni geometrik progressiyada, oziq-ov-qatlar esa arifmetik progressiyada ortib boradi" degan nazariya asoschisi kim?

- A. Voekov B. Baranskiy
C. Saushkin D. Maltus

2. O'zbekistonlik aholishunos olimlarni aniqlang.

- A. Soliyev, Qoraxonov, Bo'riyeva
B. Soliyev, G'ulomov, Qoraxonov
C. Otamirzayev, Bo'riyev, G'ulomov
D. Otajonov, Burhonov, Mahkamov

3. "Millioner shahar" atamasini fanga kim kiritgan?

- A. Fogt B. Urlanis C. Voekov D. Landri

4. O'rta muddatli bashoratlar necha yil oralig'ini o'z ichiga oladi?

- A. 25-30 yil B. 35-40 yil
C. 40-45 yil D. 10-25 yil

5. "Najot yo'li" asarining muallifi kim?

- A. Yu.G.Saushkin; B. Fridrih Ratsel;
C. T.R.Maltus; D. U.Fogt.

6. Aholi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar qachon kim tomondan berilgan?

- A. 1910-yil, V.P.Tyanshanskiy
B. 1798-yil, T.P.Maltus
C. 1650-yil, Varenuis
D. 1909-yil, A.I.Voekov

7. U. Fogt "Najot yo'li" asarida qanday fikrni ilgari suradi?

A. Dunyo aholisi ko'payishi dunyo madaniyatiga hech ham ta'sir ko'rsatmaydi;

B. Dunyo aholisining ko'payishi iqtisodiy tanglikka olib keladi;

C. Dunyo aholisining kamayishi jahon taraqqiyotini saqlab qolishning yagona yo'lidir;

D. Dunyo aholisining kamayishi bilan dunyo madaniyatini rivojlantira olish mumkin.

8. "Umumiy geografiya" nomli asar muallifi kim?

A. V.P.Tyanshanskiy B. T.P. Maltus

C. Varenuis D. A.I Voekov

AHOLI TADQIQ ETISH TUSHUNCHALARI. DEMOGRAFIYA ASOSLARI. DEMOGRAFIK JARAYONLAR.

Tayanch tushunchalar: *demografiya, demografik jarayonlar, aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, oila, ajralish, demografik tanglik, demografik faollik, demografik muammolar, demografik tadqiqotlar.*

Key words: *demography, demographic processes, reconstruction of population, birth, death, marriage, family, divorce, demographic difficulty, demographic problems, demographic researches.*

REJA:

1. *Demografiya to'g'risida.*
2. *Demografik jarayonlar.*
3. *Demografik jarayonlarni o'rganish manbalari.*
4. *Demografik tadqiqotlar.*

«**Demografiya**» – «xalq haqida yozmoq» yoki «aholini sharhlash» ma'nosini anglatadi. Biroq demografiya

fani faqat sharhlash bilan chegaralanib qolmay, balki uning o'rganish doirasi bir muncha keng va chuqurdir.

Demografiyada asosiy kuzatuv birligi – inson hisoblanadi. Inson hayoti davomida uning fiziologik va psixologik xususiyatlari, ma'lumotlilik, darajasi, oilaviy holati, kasb-kori, malakasi, ijtimoiy guruhi, yashash joyi, til bilish kabi imkoniyatlari o'zgarib boradi. Ana shu alohida inson hayotida ro'y bergan o'zgarishlar yig'indisi umuman aholi hayotidagi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik o'zgarishlarga olib keladi. Nikohga kirish natijasida oilalar soni oshib boradi, yolg'izlar, bo'ydoqlar soni esa kamayadi. Nikohning bekor etilishi, ya'ni, ajralish jarayoni esa aholi tarkibida tugalmas oilalarning va bevalar salmog'ining ko'payishiga sabab bo'ladi. Inson dunyoga kelar ekan ma'lum davr yashaydi. Ana shu davr mobaynida ulg'ayib boradi. Go'daklik davridan bolalikka, o'smirlik, yoshlik o'rta yoshlik, yetuklik davrlariga o'tadi. Har bir o'quv yili tugashi bilan aholi tarkibida ma'lumotlilar soni oshib boradi. Ana shu tarzda shaxs hayotidagi o'zgarishlar aholi guruhidagi o'zgarishlarga olib keladi. Insonlarning bir hududdan ikkinchi bir hududga ko'chib o'tishi migratsiya, ushbu hududlar aholi soniga va tarkibiga ta'sir etadi.

Aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga doimo o'zgarib boradi. Tug'ilish jarayoni aholi sonini ko'payishiga olib kelsa, o'lim uning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Tug'ilish va o'lim jarayonlari asosida aholi tabiiy o'sishi sodir bo'ladi. Agar tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan yuqori bo'lsa, aholi ko'payib boradi, aksincha, o'lganlar soni tug'ilganlar sonidan ko'p bo'lsa, aholi kamayib boradi.

Ma'lumki, jamiyatda har doim qandaydir sabablarga ko'ra aholining bir qismi hayotdan ko'z yumadi, ya'ni

vafot etadi. Yana bir qism aholi esa, dunyoga keladi. Jamiyatdagi o'lgan aholi o'rni, yangi tug'ilganlar hisobiga to'lib boradi, avlodlar almashadi. Ana shu jarayon aholi takror barpo bo'lishining asosisini tashkil etadi.

Biror-bir hududda ma'lum davrdagi aholi tarkibi, o'tgan davrdagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi, keyingi davrdagi aholi takror barpo bo'lishining esa zamini hisoblanadi. Demak, aholi takror barpo bo'lishi jamiyat taraqqiyoti davomidagi doimiy, murakkab jarayondir.

Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni va uning yosh-jins tarkibi muntazam o'zgarib turadi. Yangi tug'ilgan bolalar jinsi aholi jinsiy tarkibida ma'lum o'zgarishlarga olib keladi. O'lganlar soni esa aholi yosh tarkibiga ta'sir etadi. Aholi yosh va jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar jamiyatda ma'lum ijtimoiy muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Aholining takror barpo bo'lish jarayoni esa, o'z navbatida, qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Shu bois aholining takror barpo bo'lish jarayoni jamiyat taraqqiyotining har bir bosqichida o'ziga xos xususiyatlarga, qonuniyatlariga egadir. Demografiyaning asosiy predmeti aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarining tahlili hisoblanadi.

Aholini o'rganar ekan, demografiya alohida fan sifatida, uning miqdoriy va sifatiy xususiyatlarini mukammal tahlil etadi.

Aholining miqdoriy xususiyatlari ma'lum millat, hudud aholisi sonining o'zgarib (o'sishi yoki kamayishi) borishida ifodalanadi. Aholining sifatiy xususiyatlari esa, asosan ma'lum millat yoki hudud aholisining salomatlik va ma'lumotlilik darajasida, o'rtacha umr ko'rish maqsadida ifodalanadi.

Har ikkala jarayon, ya'ni, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi bir-biriga chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. Masalan, aholi salomatligini yuqori darajada bo'lishi, aholi o'rtasida o'limning kamayishi, o'rtacha umr ko'rish muddatining esa uzayishiga olib keladi. Natijada aholi soni o'sib boradi. Shuningdek, tug'ilishning juda yuqori darajada bo'lishi, ko'p hollarda ona va bola organizmining zaiflashib borishiga va o'lim hollarining ko'payishiga olib keladi.

Jamiyat taraqqiyotining eng dastlabki bosqichidan to hozirgi davrga qadar har bir hudud aholisi ham miqdor, ham sifat jihatidan muntazam o'zgarib kelgandir. Demografiya aholining miqdoriy va sifatiy o'zgarishlarini aholining takror barpo bo'lishining asosiy omillari sifatida o'rganadi.

Aholining takror barpo bo'lishi, keng ma'noda tabiiy o'sish, o'lim, migratsiya aholining hududlar bo'ylab harakati, bir ijtimoiy guruhdan ikkinchi bir ijtimoiy guruhga o'tishi, ma'lumot olishi, mehnat faoliyatining boshlanishi va h.k. natijasida aholi tarkibini yangilanib turishini bildiradi.

Demografiya asosiy e'tiborni tabiiy avlodlar almashuvi – tug'ilish va o'lim asosida aholining takror barpo bo'lish jarayoniga qaratadi. Ushbu jarayonni jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlaridagi qonuniyatlarini, turli millat, hudud va davlatlardagi xususiyatlari, omillarini o'rganadi, muammolarini aniqlaydi va istiqbolini belgilab beradi. Bu vazifalarni bajarish uchun demografiya jamiyat taraqqiyoti bosqichlari, tarixiy shart-sharoitlarini atroflicha o'rganishi lozim.

Demografiya, aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlari haqidagi fan bo'lib, bu jarayonni ijtimoiy-tarixiy

shart-sharoitlarga bog'liq holda o'rganadi, omillarini, muammolarini aniqlab, istiqbolini belgilab beradi.

Har bir fanning asosiy vazifasi tabiat va jamiyatning ma'lum qismidagi rivojlanish qonunlarini o'rganishdir. Lekin shu bilan bir qatorda har bir fanning o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega bo'lgan vazifalari ham mavjud. Demografiya ham alohida fan sifatida o'z vazifalariga egadir. Ushbu vazifalarni uch guruhga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Demografik jarayonlar va ularning omillarini o'rganish.

Demografik bashoratlarni ishlab chiqish.

Demografik siyosat chora tadbirlarini ishlab chiqish.

Demografik jarayonlar: tug'ilish, o'lim, oila, nikoh, ajralish

Demografik jarayonlar tarkibida tug'ilish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki, o'rganilayotgan mavjud aholi avvalo tug'ilish jarayoni natijasida dunyoga kelgan. Demografiya tutilishni alohida, aholi takror barpo bo'lishining demografik zamini sifatida o'rganadi, unga ta'sir etuvchi barcha ijtimoiy-iqtisodiy va tabiiy omillarni tahlil etadi. Shuningdek, o'lim jarayoni ham aholi takror barpo bo'lishining asosiy elementi sifatida demografiya fanining e'tiborida turadi. Aholining takror barpo bo'lishida birinchi navbatda oila tashkil topishi ya'ni shakllanishi ahamiyatlidir. Chunki dunyoda tug'layotgan insonlarning aksariyati oilada, oila muhitida dunyoga keladi, shaxs sifatida shakllanib o'zining demografik faoliyatini (oilalarni qurish, farzandlar ko'rish) boshlaydi. Oila shakllanishi esa, o'z o'rnida nikoh va ajralish jarayonlari bilan chambarchas borliqdir. Demografiya nikoh evolyutsiyasi va uning aholining takror barpo bo'lishidagi o'rnini alohida o'rganadi.

Ajralish – nikohning bekor etilishi ham aholi takror bo'lishiga ta'sir etuvchi demografik jarayon hisoblanadi. Demografiya ushbu jarayonni o'rganar ekan, uning mavjudlik darajasiga ta'sir etuvchi qator sabab va oqibatlarini atroflicha tahlil etadi.

Demografiya aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi - migratsiyasini ham o'rganadi. Lekin bu jarayonni o'rganishda, aholi geografiyasidan farqli ravishda, asosiy e'tiborni migratsiya jarayonining hududiy xususiyatlarga emas, balki ushbu jarayon natijasida ro'y beradigan – hududning demografik holatidagi o'zgarishlarga qaratadi.

Demografiyada oila asosiy ijtimoiy-demografik guruh sifatida o'rganiladi. Oilani jamiyat taraqqiyoti davomidagi o'rni, evolyutsiyasi, aholining takror barpo bo'lishidagi asosiy faoliyati va uning o'zgarib borish omillari, oqibatlari o'rganilib, kelajak rivojlanishining asosiy yo'nalishlari aniqlanadi.

Ma'lumki, aholi, tug'ilish va o'lim jarayoni natijasida mavjud bo'lgan avlodlar almashinuvi yig'indisidir. Inson mavjudligini ta'minlovchi barcha demografik jarayonlar-tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish uning hayotidagi ma'lum davrida, ya'ni ma'lum yoshida ro'y beradi. Shuning uchun yosh demografik jarayonlarni o'rganishda asosiy mezon hisoblanadi. Insonning demografik va ijtimoiy holatida, o'z hayoti davomida yosh va jins asosiy ko'rsatkichdir. Aholining jinsiy tarkibi ham demografik holatga ta'sir etuvchi asosiy, demografik tahlili lozim bo'lgan mezonlardandir.

Demografik bashoratlar ishlab chiqishda demografiya fani, birinchi navbatda o'rganilayotgan hudud yoki ijtimoiy guruh aholisining demografik maylini (demografik jarayonlariga bo'lgan munosabati) atroflicha tahlil

etadi va ayni shu asosda demografik jarayonlarda kelajakda kutilayotgan o'zgarishlarni ko'rsatib beradi.

Demografik siyosat mazmuni va tadbirlarini ishlab chiqish juda ma'suliyatli va murakkab jarayondir. Ushbu yumushni bajarishda demografiya o'rganilayotgan davlat yoki alohida hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini, etnik xususiyatlari, urf-odatlarini va qadriyatlarini, demografik holatini mukammal o'rganishi lozim.

Demografiya mustaqil fan sifatida o'z tashviqot usullariga egadir. Ular jumlasiga tarixiy taqqoslash, statistika, matematika, kartografik, mantiqiy fikrlash va sotsiologik uslublar kiradi. Demografiyaning tahlil uslubi statistikadan farq qiladi. Unda mavhum fikrlash uslubidan keng foydalanish asosida aholi tarkibida kelgusida ro'y beradigan miqdor va sifat o'zgarishlari ham o'rganiladi. Aholi muayyan ijtimoiy hayot tarziga bo'ysunishi tufayli, demografik jarayonlar ham muayyan ishlab chiqarish usuli va munosabatiga bog'liq bo'ladi. Aholi murakkab ijtimoiy va tabiiy rivojlanish maxsulidir, shu sababli aholi turli omillar zaminida ko'payadi. Bu jihatdan demografiya tahlil mavzui siyosiy iqtisod, sotsiologiya, psixologiya, matematika, statistika, sotsial gigiyena, geografiya, tibbiyot, tarix, etnografiya va boshqa fanlar tahlil mavzuiga yaqin bo'lib, shu fanlarning yutuqlaridan foydalanadi. Ayni vaqtda ularga qimmatli ma'lumotlar beradi.

Demografiya har bir ijtimoiy-iqtisodiy tuzum aholisining ko'payish va rivojlanish qonunlarini alohida-alohida o'rganadi. Chunki har bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga xos aholi o'sish qonuni, demografik vaziyatga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Aholining takror barpo bo'lishi qonuniyatlarni o'rganar ekan, demografiya bir qator ilmiy yo'nalishlarga bo'linadi va bu yo'nalishlar demografiya fanlari tizimini

tashkil etadi. Ularga nazariy demografiya, demografik statistika, tarixiy demografiya, etnik demografiya, iqtisodiy demografiya, hududiy demografiya, tahliliy demografiya va amaliy demografik tadqiqotlar kiradi.

Taklif etilgan vizual materiallar

Demografiya va uning asosiy vazifalari

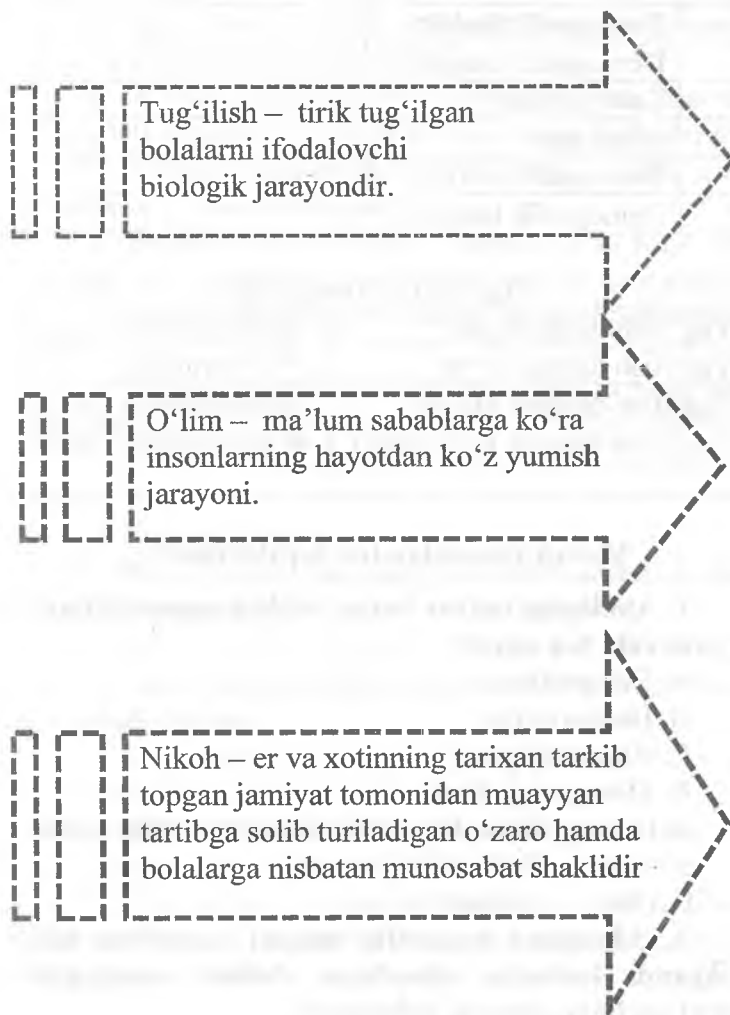
Ta'rif: demografiya – ikki yunon soʻzlarining qoʻshilishidan iborat boʻlib, “demos” – xalq, aholi, “grafiya” – tasvirlash, yozish, oʻrganish, yaʼni “xalq haqida yozmoq” yoki “aholini sharhlash” maʼnosini anglatadi.

Demografiya fanining asosiy vazifalari:

- demografik jarayonlar va ularning omillarni oʻrganish;
- demografik bashoratlarni ishlab chiqish;
- demografik siyosat chora-tadbirlarini ishlab chiqish

Asosiy demografik jarayonlar

↓ ↓ ↓ ↓ ↓
Tug'ilish O'lim Oila Nikoh Ajralish

Diqqat, topshiriq!

Maxsus adabiyotlar, lug'atlar yordamida quyidagi jadvalni to'ldiring.

	Tushuncha	Mazmuni
	Demografik faollik	
	Demografik tanglik	
	Tabiiy o'sish	
	Aholi soni	
	Demografik o'tish	
	Demografik bashorat	
Tug'ilish ko'rsatkichlari		
	Tug'ilish darajasi past	16-24 promilli
	Tug'ilish darajasi o'rta	25-29 promilli
	Tug'ilish darajasi yuqori	30 promillidan yuqori
	Tug'ilish darajasi juda yuqori	40 promillidan yuqori

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari.

1. Aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarini o'rganuvchi fan qaysi?

- A. Etnografiya
- B. Demografiya
- C. Antropologiya
- D. Demogeografiya

2. Demografiyaning asosiy kuzatuv birligi nima?

- A. Inson B. Kishilar jamoasi
- C. Oila D. Jamiyat

3. Aholining geografik nuqtai nazardan tahlil qilinganda inobatga olinadigan aholini xususiyatlari to'g'ri berilgan qatorni belgilang?

A. Aholini moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish hududiy joylashuviga bog'liq;

B. Aholi barcha moddiy nematlarni ishlab chiqaruvchi, ishlab chiqarayotgan mahsulotlarni iste'molchisi va aholi o'zi ham takror barpo qilinish zarur;

C. Aholi barcha moddiy nematlarni ishlab chiqaruvchidir va uning istemolchisidir;

D. Aholi ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayoni-ning tarkibiy qismi bo'lib o'zi ham takror qilinishi zarur.

4. Aholini funksional guruhlariga bo'lish qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan kishilar, nomoddiy tarmoqlarda band bo'lgan kishilar, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydigan kishilar kiradi.

B. Moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarida band bo'lgan kishilar.

C. Moddiy va nomoddiy tarmoqlarda band bo'lgan kishilar.

D. Ijtimoiy kishilar.

5. Demografiya fanining vazifalari nechta guruhga bo'lib o'rganiladi?

A. 2ta B. 3ta C. 4ta D. 5ta

6. Asosiy demografik jarayonlar to'g'ri ko'rsatilgan javobni toping.

A. O'lim, tug'ilish, migratsiya, urbanizatsiya

B. Ajralish, nikoh, millat, til va din

C. Tug'ilish, oila, nikoh va migratsiya, urbanizatsiya

D. Tug'ilish, o'lim, nikoh, oila va ajralish

7. Tug'ilishning umumiy, maxsus va xususiy koefitsientlari qaysi demograf olimlar tomonidan ishlab chiqilgan?

A. Baranskiy va Voekov

B. Urlanis va F.Ratsel

C. Urlanis va Borisov

D. Saushkin va Sundberg

8. Tug'ilishning eng kam ko'rsatkich mezonini necha promille hisoblanadi?

A. 16-24

B. 15-40

C. 16-30

D. 25-29

AHOLINING TABIIY HARA-KATI

Tayanch tushunchalar: *demografik holat, aholining takror barpo bo'lishi, tabiiy o'sish, demografik tanglik, demografik faollik, demografik o'tish.*

Key words: *demography, demographic processes, reconstruction of population, birth, death, marriage, family, demographic difficulty, demographic problems, demographic researches.*

REJA:

1. Aholi o'rtasida tug'ilish jarayoni va unga ta'sir etuvchi omillar.

2. Aholi o'rtasida o'lim jarayoni va unga ta'sir etuvchi omillar.

3. Aholi takror barpo bo'lish koeffitsientlari.

Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiy-ligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kelib yashaydi, balog'at yoshiga yetib, farzand ko'radi, nasl qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli jamiyatda avlodlar

almashadi, aholi takror va takror barpo bo'laveradi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o'sib borishini ta'minlovchi asosiy biologik jarayondir. Lekin u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog'liq holda sodir bo'ladi. Ba'zan mutaxassislar aholi takror barpo bo'lishini aholining uch asosiy: tabiiy, hududiy (migratsiya) va ijtimoiy harakatlari yig'indisi sifatida tahlil etadilar.

Kishilik jamiyatining butun tarixi – aholi bir avlodining ikkinchi avlod bilan almashinuvi, uning tinimsiz yangilanib turishidan iboratdir. Bu jarayon har yili sodir bo'ladigan tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlarida va ular o'rtasidagi farqda yaqqol namoyon bo'ladi. Har yili qandaydir sabablarga ko'ra vafot etgan aholi ularni yangidan, dunyoga kelgan aholi hisobidan to'ldirib borishi aholining takror barpo qilinishi deyiladi. Tug'ilganlar soni o'lganlar sonidan ortiq bo'lgandagina, aholi soni oshib, ko'payib boradi. Bu esa jamiyat taraqqiyoti uchun muhimdir. Chunki, to'g'ilish o'limga nisbatan kamayib ketsa, aholining tabiiy o'sishi to'htab qoladi, uning soni qisqarib oqibatda inson avlodi yo'qolib ketishi mumkin.

Biz yuqorida aholi barcha ishlab chiqarishning sub'ekti degan edik. Ishlab chiqarishning normal davom etish, uning kengayib borishi uchun aholi sonining o'sib borishi muhim ahamiyatga ega. Aholi barcha ijtimoiy boylklarning bunyodkoridir. Shuning uchun ham aholining ayniqsa uning mehnatga yaroqli bo'lgan qismining soni, ularning bilim va malakasi har bir mamlakatda ijtimoiy ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Qadimgi dunyo va o'rta asrlarda aholining soni uning o'sib borishi davlatlarning iqtisodiy, siyosiy va harbiy holatiga ijobiy ta'sir etishni qayd qilganlar. Ammo

aholining soni o'sish sur'atlari ijtimoiy tuzumni belgilab bermaydi. Shunga qaramasdan, ayrim olimlar aholi o'sish jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi rol o'ynaydi degan fikrni ilgari surganlar.

Ma'lumki, jamiyat taraqqiyotini belgilab beruvchi ushbu moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usulidir. Jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi esa, odamlar, aholidir. Shuning uchun ham aholi, uning tinmay o'sib boradigan talablari, mamlakatning diqqat markazida turadi.

Shunday qilib, aholining takror barpo qilinishi jaryonining negizini tug'ilish va o'lim hamda ular o'rtasidagi farq tashkil qiladi. Ammo ayrim hududlar aholisining o'sishda tabiiy o'sishdan tashqari, mexanik o'sish, ya'ni aholining hududiy qayta taqsimlanishi ham ro'l o'ynaydi.

Tug'ilish aholi tabiiy o'sishning asosiy manbaidir. Har bir mamlakatda tug'ilish darajasini aniqlash uchun yangi tug'ilganlar absolyut sonining boshqa absolyut raqamlarga masalan aholining umumiy soni haqidagi raqamlarga nisbatini aniqlash zarur. Ayrim hududlarda aholining tug'ilish darajasini ko'rsatish uchun odatda tug'ilish koeffitsientidan foydalaniladi. Har yili yangi tug'ilganlar sonining aholi o'rtacha sonidagi har ming kishigi nisbatiga tug'ilish koeffitsienti hisoblanadi.

Aholi o'rtasida tug'ilish jarayoniga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

1. Biologik omil. Odamning tug'ilishi, umuman, biologik jarayondir. Qadimdan qizlar balog'atga yetishi bilan turmush qurganlar va bola tug'ish qobiliyati saqlangan davr davomida nasl qoldirganlar.

Masalan, sof demografik asos aholining yosh va jinsiy tarkibini olaylik tug'ilish aholi o'rtasida nikohlanish darajasiga bog'liq.

2. Nikohlanish darajasi aholining jinsiy va yosh tarkibiga bevosita bog'liq. Mamlakat aholisining yosh va jinsi tarkibida katta mutanosibliklarning bo'lishi u yerdagi aholi o'rtasida nikohlanish ko'rsatkichlarining kamroq bo'lishiga olib keladi. Masalan, butun yer yuzi miqiyosida Xitoy va Hindistondagi erkaklarning ayollardan ancha ko'pligi kuchli ta'sir ko'rsatgan va butun dunyoda 1000ta ayolga 1009 ta erkak tug'ri keladi. O'zbekistonda jami aholining 50%ini ayollar 50%ini erkaklar tashkil etadi. Demografik asoslar ya'ni aholining yosh va jinsiy tarkibi uning tabiiy o'sishiga ta'sir qiladi.

3. Davlatning rivojlanish darajasi ham tug'ilish ko'rsatkichlariga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi.

Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, rivojlangan mamlakatlardagiga nisbatan iqtisodiy jihatdan qoloq mamlakatlarda hatto bir mamlakatning ichida moddiy jihatdan yahshi ta'minlanmagan kambag'al aholi orasida tug'ilish doimo ancha yuqori bo'lib, tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari hamda oilaning katta kichikligi, ishchilarning daromadi qayd qilingan edi. Adam Smit aytganidek, «Boylik – ayollarni naslsizlikka olib keladi».

Aristokratiya ayollari o'rtasida tug'ilishning kamroq bo'lishi ularning moddiy jihatdan yaxshi ta'minlanganligidan emas, balki ularning kambag'al ayollarga nisbatan bilim va madaniyat jihatdan yo'qori turganligi oqibatidir. Kambag'allik ko'p bolalikka olib keladi, degan tushunchani shunday izohlash mumkinki, o'tgan asrlarda ayrim mamlakatlarda, masalan, Rossiyada dehqonlarga ishlash uchun beriladigan yer jon boshiga qarab taqsimlanar edi. Dunyoning hamma mamlakatlarida ham shunday bo'lgan emas, albatta. Yana bir muhim narsa shundan iboratki, kambag'al mehnatkashlar orasida bilim darajasi boylar va moddiy jihatdan ta'minlangan boshqa tabaqa-

larga nisbatan o'ta yuqori bo'lgan. Tug'ilgan ikkita boladan faqat 2-3 tasigina yashab qolar, qolganlari esa vafot etar edi.

4. Ayollarning jamiyatda tutgan o'rni. Hayotning barcha sohalarida erkaklar bilan bir qatorda aktiv ishtirok etishi ishlab chiqarishda keng qatnashishi ularning bilim darajasi ortib borishiga olib keladi. Bu o'z navbatida tug'ilish darajasiga ta'sir qilmay qolmaydi. Birinchi farzand tug'ilishi deyarli hamma oilalar uchun bir xil xarakterga ega. Ammo 2, 3 va undan keyingi bolalar tug'ilishi har xil oilalarda turlichadir. Bolalar sonining ko'p bo'lishi otanonaning, ayniqsa, onaning ishlab chiqarishda ishtirok etishiga ma'lum darajada halaqit beradi.

5. Urbanizatsiya. Tug'ilishga ta'sir etuvchi yana bir muhim asos – aholining shahar bilan qishloq o'rtasida taqsimlanishidir. Dunyoning barcha mamlakatlarida ham qishloqlardagiga nisbatan shaharlarda tug'ilish kam bo'ladi.

6. Aholining milliy-etnik xususiyatlari. Tug'ilishdagi hududiy farqlarga ta'sir etuvchi sabablardan yana bittasi aholining etnik-milliy tarkibda. Ayrim mamlakatlarga xos bo'lgan ko'p bolalik doimo shunday bo'lib kelavermaydi. Tug'ilishni kamaytiruvchi boshqa asoslarning rivojlanishi va kuchliroq ta'sir etishi natijasida ko'p bolalik ananalari asta sekin susayib borishi shubhasizdir.

7. Aholining diniy e'tiqodi. Bu o'rinda juda kup mamlakatlarda tug'ilishga dinning ham ta'siri borligini qayd qilishgan. Dunyodagi barcha dinlar tug'ilishni cheklash gunoh deb hisoblaydilar. Shuning uchun dinga e'tibori katta xalqlarda tug'ilishni cheklash hollari deyarli kuzatilmaydi.

8. Aholining bilim darajasi, madaniy-ma'naviy darajasi, dunyoqarashi.

9. Aholi migratsiyasidagi yosh va jinsiy farq.

10. Demografik siyosat. Tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir etadigan yana bir muhim omil aholi sohasida davlatning olib boradigan demografik siyosat. Odatda davlatlar aholi borasidagi olib boradigan siyosati – iqtisodiy. Masalan: bolalarga ketadigan harajatning bir qismini davlat o'z zimmasiga olishi, bola tug'ilganda har oyda nafaqa to'lab turish, ko'p bolali oilalarga har xil moddiy yordam ko'rsatib turish orqali olib borishi mumkin. Misol uchun, Xitoy aholisi ko'pligi uchun o'sishni bir oz bo'lsada to'xtatish uchun o'ziga hos siyosat olib boradi. Bu siyosatdan biri yoshlar talabalik paytida nikohga kirishi taqiqlangan. Dunyoning deyarli har bir mamlakatida aholi sohasida ma'lum bir siyosat yuritiladi. Lekin bunday siyosatlar turli sabablarga ko'ra o'zgarib turishi mumkin. BMT ma'lumotiga ko'ra, hozirda dunyo aholisi yiliga 85 mln kishiga ko'paymoqda, har 35 yilda Yer shari aholisi 2 martadan oshib boradi. Hozirda dunyoning 2/3 qismi aholisi to'yib ovqat yemaydi. Shunga ko'ra, dunyo aholisining o'sish sur'atini kamaytirish rejasi yuqori surilyapti. Ayrim mamlakatlarda tug'ilishga ta'sir etuvchi yana bir muhim omil – oilada er-xotin tomonidan bolalar sonini boshqarib borishning keng tarqalishidir. Tug'ilish darajasiga ta'sir etuvchi omillar va sabablarning qisqacha tahlilidan shunday xulosaga kelish mumkinki, tug'ilishga ta'sir etuvchi omil va sabablar juda ko'p bo'lib, dunyo aholisi yoki ayrim mamlakatlar aholisining tug'ilish darajasi va uning sabablarini tushuntirishda omillarning hammasini tahlil qilish zarur.

Aholining o'limi haqida ma'lumotlar uning takror barpo qilinishi, tabiiy o'sish darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichdir. Bu haqida olimlar

arheologik ma'lumotlar va bizgacha yetib kelgan ayrim yozma yodgorliklar asosida faqat tahminiy fikr yuritadilar.

XVIII asrning ikkinchi yarmida dunyoning deyarli barcha qismlarida aholi o'rtasida o'lim juda ko'p bo'lgan. O'limning sezilarli darajada kamayishi XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Bu davrda o'limning kamayishi tibbiyot fanining yutuqlari natijasi edi. O'limning sezilarli kamayishi avvalo Yevropada boshlandi. XIX asrning oxiriga kelib bu qit'ada o'lat, chechak, vabo kabi kasalliklar deyarli tugatildi. O'limning kamayishi keyinchalik boshqa qit'alarga ham tarqaldi.

Aholi o'rtasidagi o'lim sabablarini birinchi navbatda ikkita guruhga ajratish mumkin: endogen va ekzogen sabablar. Har bir odamning biologiyasidan kelib chiqadigan va irsiyat bilan bog'liq bo'ladigan tug'ma kasalliklar natijasida hayotdan ko'z yumishi o'limning endogen sababidir. Bu kasallik natijasida o'lish ko'proq chaqaloqlarda uchraydi. Endogen sabablarga ko'ra o'lim juda kam bo'ladi. Aholi o'rtasida sodir bo'ladigan o'limning ko'pini ekzogen sabablar tashkil qiladi. Bu kishi organizmiga tashqi ta'sir natijasida ro'y beradi. Tashqi ta'sir deganda odam yashab turgan barcha muhit tushuniladi. Geografik muhitning o'lim ko'rsatkichiga ta'siri hayvonot dunyosi orqali ham bo'lishi mumkin. Ayrim hayvonlar ba'zi yuqumli kasalliklarni yuqtirish va tarqatish manbai hisoblanadi. Hullas, aholi o'rtasidagi o'lim jarayoniga tabiiy muhitning ta'siri katta. Insoniyat asrlar davomida tabiatning o'zlari uchun salbiy ta'sir qiladigan ayrim xususiyatlarini yo'qotish yoki unga qarshi kurash choralari qo'llash ustidan bosh qotirib keldi va bu maqsadda katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi.

Hozirgi paytda atmosferani ifloslantirayotgan zararli moddalarning asosiy manbalari nimalardan iborat?

Atmosferani ifloslantiruvchi eng asosiy manba avtomobillar ekan. Shaharlar havosini tekshirish shuni ko'rsatdiki, yirik shaharlarning ba'zi serqatnov ko'chalarida ishlayotgan zararli gazlar kontsentratsiyasi bir qancha hollarda yo'l qo'yiladigan darajadan ancha yuqori bo'lmoqda. Atrof-muhitni muhofaza qilish tabiiy resurslardan regional foydalanish va ularni tiklab turish tadbirlari ishlab chiqilmoqda va amalga oshirilmoqda. Eng yangi ilmiy texnikaviy vositalardan foydalanib, tabiiy resurslar tadbiq etilmoqda. Shuningdek, atrof-muhitning ahvoli va uning ifloslanish manbalari ustidan nazorat amalga oshirilmoqda³.

Avtomobillashishning aholi o'rtasida o'limga ta'aluqli bo'lgan yana bir salbiy ta'siri haqida gapirib o'tish zarur. Bu avtomobil halokatlaridir. Har yili Yer sharida o'rta hisobda 60 million atrofida avtomobil halokatlari sodir bo'ladi. Ana shu halokatlar paytida 500 mingdan ortiq kishi halok bo'ladi, 10 millionlab kishi jarohatlanadi.

Aholi o'rtasida o'lim ko'rsatkichiga turli xalqlarning erishgan madaniyati, ularning turmush sharoiti ham ta'sir qiladi. Ichish, chekish, nashavandlik kabi odatlar ham aholi o'rtasida o'limni ko'payishiga sabab bo'ladi. Shunday qilib, o'lim darajasiga har bir davlatda erishilgan sanitariya madaniyati ham muhim ta'sir ko'rsatadi.

Statistik ma'lumotlarga qaraganda, o'lim ko'proq 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'rtasida sodir bo'ladi. Hozirgi paytda dunyoning deyarli barcha qismlarida yosh bolalar o'rtasida o'limni keskin kamaytirishga erishildi.

Aholining o'rtacha umr ko'rish muddati turli davlatlarda bir-biridan anchagina farq qiladi. Aholining o'rtacha

³ Richard S. Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Utah,USA,2011. Mazmun-mohiyatidan foydalanildi.

umr ko'rish muddati eng yuqori bo'lgan davlatlarga Shvetsiya, Norvegiya (79 yosh), Yaponiya(80), Angliya (72), GFR, Fransiya (79) va boshqalar kiradi.

Fan va madaniyat yanada taraqqiy etib, rak, yurak-qon tomlari kasalliklarini davolash usullari topilsa, umr ko'rish muddati yanada uzayishi shubhasizdir.

Biz yuqorida aholining takror barpo qilinishi jarayonining asosiy elementlari bilan tanishib chiqdik. Ana shu ko'rsatkichlar har bir mamlakat va tumanda aholining tabiiy o'sishini belgilab beradi.

Aholining tabiiy o'sishi ma'lum bir muddatda tug'ilganlar sonidan o'lganlar sonini olib tashlanganda qolgan qoldiq bilan belgilanadi. Aholining tabiiy o'sishini ko'rsatkichlari har 1000 kishiga nisbatan hisoblanadi.

Avvalo shuni aytish kerakki, aholining tabiiy o'sishi dunyoning turli qismlarida har xil mamlakatlarda hatto bir mamlakatning ayrim qismlarida turlichadir.

Hozirgi paytda Yer shari aholisiga har yili 85 million kishi qo'shilmogda yoki aholi yiliga 1,2 % o'smogda. Dunyo aholisining bunday tez o'sishi hech qachon kuzatilgan emas. Hozirgi davrda dunyo aholisi yillik tabiiy o'sishning 80% rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Yer shari bo'yicha o'rtacha o'sish sur'ati 1,2% bo'lgan holda, ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda 3-3,5 hatto 4% ga etadi. Rivojlangan mamlakatlarning ko'pchiligini aholining tabiiy o'sishi 1,0-0,5% bo'lsa, ayrim rivojlangan mamlakatlarda bu ko'rsatkich juda past: 0%.

Rivojlangan mamlakatlarda aholining tez ko'payishi va buning hisobiga Yer shari aholisi o'sishining tezlashganligi bu jarayonini «demografik portlash» deb atashga asos bo'lmoqda. Tez o'sayotgan aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak, ish bilan ta'minlashda qiyinchiliklar vujud-

ga kelmoqda. BMT ma'lumoti bo'yicha, dunyo aholisining 2/3 qismi to'yib ovqat yemaydi.

Aholi ko'payishining 2 tipi mavjud:

1. Demografik tanglik.

2. Demografik faollik.

1. Demografik tanglik. Bu jarayon rivojlangan mamlakatlar uchun xos jarayon bo'lib aholining takror barpo qilinishida kam tug'ilishi, kam o'lim va past tabiiy o'sish bilan xarakterlanadi. Bu jarayon ayniqsa Yevropa mamlakatlarida ko'p ko'zatiladi.

2. Demografik faollik yoki portlash. Bu jarayon natijasida ko'pincha rivojlanayotgan mamlakatlarda aholisining tabiiy o'sishi bilan u mamlakatlar iqtisodining erishilgan taraqqiyot darajasi o'rtasida nomuvofiqlar vujudga keladi. Natijada tez o'sayotgan aholini ish bilan, oziq-ovqat bilan, kiyim kechak bilan ta'minlashda qiyinchiliklar vujudga keladi. Demografik faollik bu tabiiy o'sishning, tug'ilishning yuqoriligidir. Bu jarayon rivojlanayotgan mamlakatlar uchun xosdir.

Depopulyatsiya – aholi o'sishini to'htashi, keyinchalik esa uning sonining kamayish jarayoni demakdir.

Aholining takror barpo bo'lishida uning tabiiy harakati, ya'ni tug'ilish va o'lim asosiy omil hisoblanadi. Tug'ilishning yuqori bo'lishi aholi takror barpo bo'lishi jarayonini kuchaytiradi va aholi sonini o'sib borishiga olib keladi. Avlodlarning almashuvi, ularning uzoq yashashi esa o'lim jarayoniga bog'liqdir. O'z navbatida inson hayotida o'limning sodir bo'lishi yuqorida qayd etilganidek, qator endogen va ekzogen omillar, aksariyat hollarda jamiyatdagi sotsial muhit ta'sirida sodir bo'ladi, Inson hamisha uzoq umr ko'rishga intiladi. Har bir jamiyatda insonning uzoq umr ko'rish, avlodlar salomatligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlar yaratiladi. Natijada inson-

larning uzoq umr ko'rishiga, o'lim holatlarini esa ijtimoiy chora-tadbirlar bilan boshqarishga erishiladi.

Avlodlarni uzoq umr ko'rish, tashqi muhit bilan uzoq muloqotda bo'lishi uning demografik mayliga ham ta'sir ko'rsatadi. Aholi tez sur'at bilan kamayib borishiga ham omil bo'ladi. Natijada avlodlar o'rtasida tug'ilishni, ya'ni nasl qoldirishni boshqarish hollari keng tarqala boshlaydi. Demak, aholining takror barpo bo'lishi uning tabiiy harakatiga bog'liq. Aholi tabiiy harakati esa o'z vaqtida ijtimoiy muhit ta'sirida o'zgarib borardi.

Ma'lum hudud va davlat aholisining takror barpo bo'lishida aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chishi, ya'ni hududiy harakati ham ahamiyatlidir. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha aholi takror barpo bo'lishining asosi bo'lgan tug'ilish, shahar turmush tarzi ta'sirida kamayib borgan. Aksincha, qishloq turmush tarzi tug'ilishni nisbatan yuqori darajada saqlanib qolishiga olib kelgan. Aholining shahardan qishloqqa, yoki qishloqdan shaharga kelib yashashi bevosita uning reproduktiv mayliga ta'sir etib, tug'ilishni kamayishi yoki ko'tarilishiga olib keladi. Xuddi shunday aholining ijtimoiy harakati, ya'ni uning ma'lumotlilik darajasini oshib borishi, ilm malaka talab etgan xizmat doirasida faoliyat ko'rsatishi, tibbiy bilimlardan ko'proq xabardor bo'lishi, uning uzoq umr ko'rishiga, nasl qoldirish farzandlar ko'rishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Insoniyatning paydo bo'lishi, jamiyatning rivojlanishi davomida aholi takror barpo bo'lishini boshqarish tizimida katta o'zgarishlar kuzatilgan. Aholining takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim jarayonlarini boshqarish orqali ma'lum maqsadga yo'naltiriladi.

Demografik o'tish deb, aholi takror barpo bo'lishini, bir turdan ikkinchi turga (kengaygan aholi takror barpo

bo'lishidan, qisqargan aholi takror barpo bo'lishiga) o'tishiga aytiladi. Demografik o'tish kontseptsiyasi fanda birinchi marta fransuz demografi L.Landri tomonidan 1903-1934-yillarda yaratilgan va uni demografik revolyutsiya deb atalgan. 1945-yilda amerikalik demograf F.Noutsteyn "Demografik o'tish" iborasini taklif etdi.

XIX asrning oxirida aholi tug'ilishi va o'lim hollari biologik qonuniyatlargagina emas, balki sotsial shart-sharoitlar bilan bog'liq, holda sodir etilishi qayd etilgan. Jamiyat tarixiy rivojlanishi jarayonida aholi takror barpo bo'lishida chuqur o'zgarishlar yuz berdi. 1950-yillarga kelib, jamiyatda demografik jarayonlar (nikoh, tug'ilish va o'lim)ni boshqarish jarayoni keng tarqaldi. Jamiyat taraqqiyotida ro'y bergan yirik ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, aholining demografik mayliga bevosita ta'sir etdi. Ayniqsa, qator davlatlarda aholining farzandlar soniga bo'lgan munosabati o'zgardi. Ko'pbolalilik o'rnini o'rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Oilani ko'p farzandga bo'lgan talabi asta-sekin urbanizatsiya jarayoni, sanoatni rivojlanishi, ayollar bilim darajasini oshib borishi, ijtimoiy hayotdagi o'rnini o'zgarib borishi bilan bog'liq holda kamaya bordi. Shuningdek, jamiyatda ilm-fanning, ayniqsa tibbiyotning rivojlanishi, aholiga tibbiy xizmatning keng tarqalishi aholi o'rtasida o'limni keskin kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish davrini esa uzayishiga sabab bo'ldi. Xomiladorlikni oldini oluvchi vositalar haqidagi bilimlar muntazam shakllanib bordi. Bu vositalardan foydalanish, esa keng tarqala boshladi. Qator davlatlarda tug'ilishni nisbati yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi, aholi sonini birdan o'sib borishiga sabab bo'ldi. Bu jarayon dunyodagi rivojlana-yotgan davlatlarda, ayniqsa, 1960-1970-yillarda keskin tus oldi. Aholi sonini tez sur'atlar bilan ko'payib borishini

aholishunos olimlar “Demografik revolyutsiya” yoki “Demografik portlash” deb atadilar. Aholining bunday tez sur’at bilan ko‘payib borishi har bir davlat uchun ijtimoiy iqtisodiy muammolarni yuzaga keltirdi. Natijada ko‘pgina davlatlar o‘sib borayotgan aholi sonini cheklashga harakat, “Tug‘ilishni nazorat etish” dasturi qabul qilindi va tug‘ilish jarayoni ekzogen (tashqi) omillar ta’sirida boshqarila boshlandi. Aholi takror barpo bo‘lishini tashkil etgan ikki asosiy jarayon tug‘ilish va o‘limni boshqarilishi aholi takror barpo bo‘lish sur’atini, o‘zgarishiga olib keldi. Aholi takror barpo bo‘lishi bir turdan ikkinchi turga o‘ta boshladi. Ushbu holni yuqorida qayd etilganidek “Demografik o‘tish”, deb belgilandi. Demografik o‘tish jarayoni bosqichma bosqich sodir bo‘ldi. Mutaxassislar tomonidan demografik o‘tish to‘rt bosqichga ajratildi.

Birinchi bosqich. Bu bosqich rivojlangan mamlakatlarda XX asr o‘rtalarida kuzatildi. Unda aholi o‘rtasida tug‘ilish va o‘lim hollari kamaya boshladi. Lekin o‘lim tug‘ilishga qaraganda juda tez sur’at bilan kamayadi. Ba’zi davlatlarda esa tug‘ilish deyarli kamaymaydi. Natijada aholining tabiiy o‘sishi juda yuqori darajada bo‘ladi.

Ikkinchi bosqich. O‘limning kamayishi jarayoni davom etadi va kamayishi eng kulminatsion nuqtaga yetadi. Tug‘ilishning kamayish sur’ati esa jadallashadi. Natijada, aholi tabiiy o‘sishi sekinlasha boradi.

Uchinchi bosqich. Ushbu bosqichda yuqori bosqichlarda ro‘y bergan tug‘ilishni va o‘limni kamayishi, aholi o‘rtacha umr ko‘rishi muddatini uzayishi natijasida aholi tarkibida qariyalar salmog‘i ko‘payib boradi. Bu hol o‘lim holatini ko‘payib borishiga olib keladi. Tug‘ilish yana ham kamayib boradi va oddiy aholi takror barpo bo‘lishi sodir bo‘ladi. Ya’ni netto koeffitsient 1 ga tenglashadi, Boshqacha qilib aytganda. Har bir ona o‘z o‘rniga faqat bittadan

qizni bo'lajak onani qoldiradi holos. Bu bosqichda aholi yosh tarkibida stabillashuv to'liq kuzatilmaydi. Aholi tarkibida o'lim hollari kam bo'lgan guruh yoshlar salmog'i nisbatan baland bo'ladi.

To'rtinchi bosqichda o'lim hollari yuqori darajada bo'ladi. O'lim va tug'ilish koeffitsientlari tenglashadi. Demografik stabillashuv jarayoni tugallanadi.

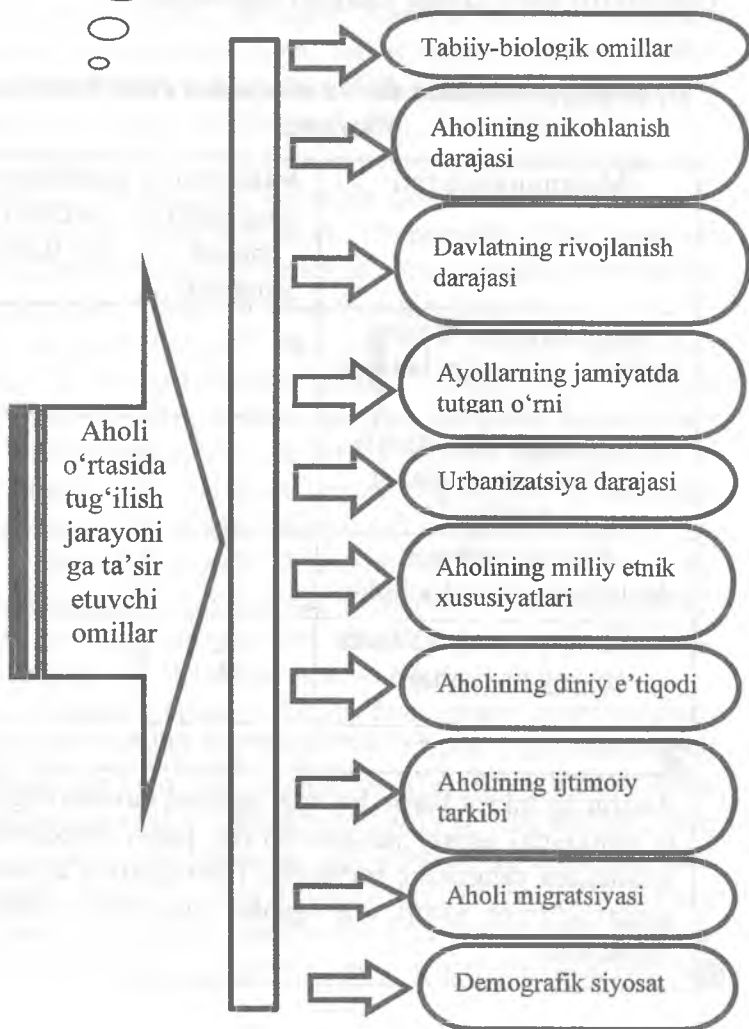
Demografik muammolar va ularni hal etish borasida fikringiz

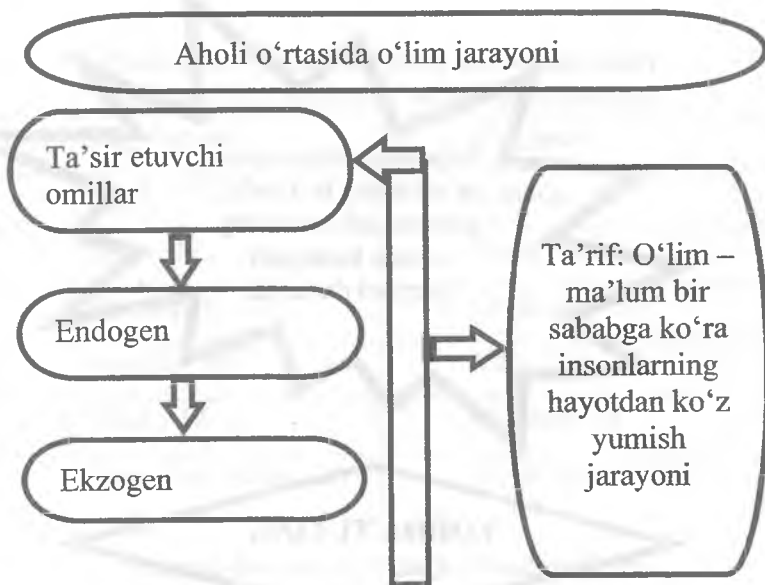
Muammoning turi	Muammo- ning kelib chiqish sabablari	Muammoni yechish yo'llari.
Tug'ilish darajasining iqtisodiy qoloq davlatlarda yuqoriligi		
Rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasining pastligi		
Rivojlanayotgan davlatlarda ishsizlik holati		
Aholi ko'p mamlakatlarda uy-joy muammosi		

Aholining takror barpo bo'lishi jamiyat davomiyligini ta'minlovchi asosiy jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Hayotdan ko'z yumganlar o'rnini yangi tug'ilganlar hisobiga to'ldirib borilishidir.

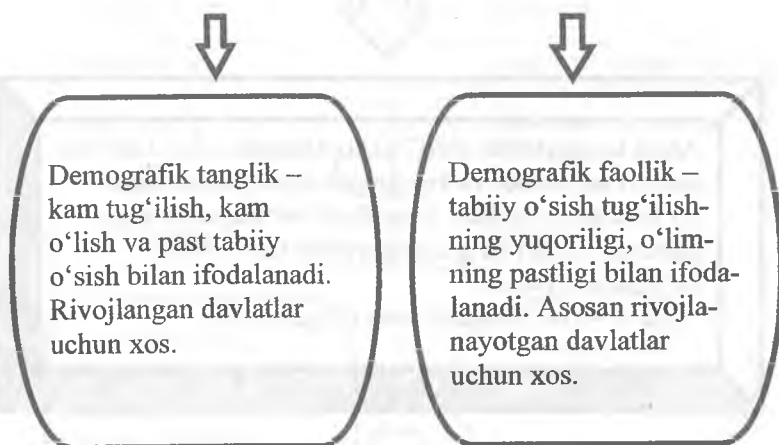
Ahamiyat
qarating,
faxrlaning!

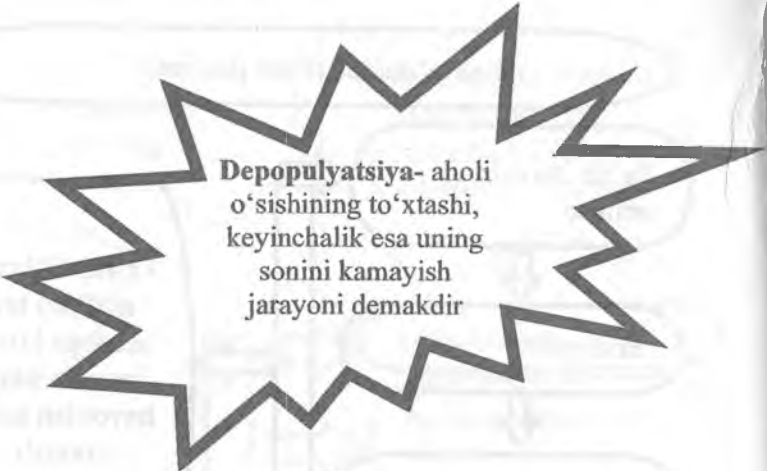
O'zbekistonda o'rtacha
umr davomiyligi:
Erkaklarda – 73,5 yosh
Ayollarda – 75,8 yosh

Aholi ko'payishining 2 tipi mavjud

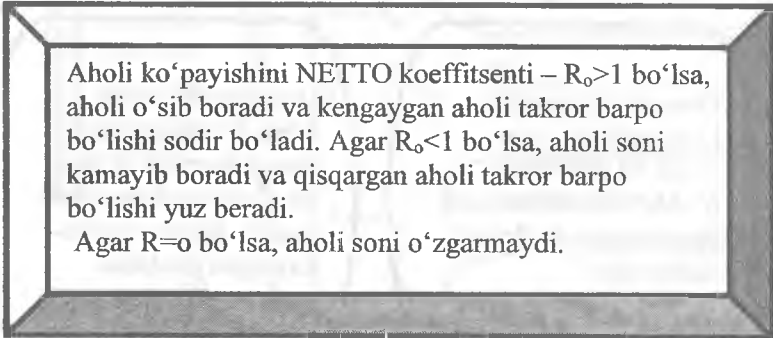

Depopulyatsiya- aholi
o'sishining to'xtashi,
keyinchalik esa uning
sonini kamayish
jarayoni demakdir

YODDA TUTING

Aholi ko'payishini NETTO koeffitsenti – $R_0 > 1$ bo'lsa, aholi o'sib boradi va kengaygan aholi takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi. Agar $R_0 < 1$ bo'lsa, aholi soni kamayib boradi va qisqargan aholi takror barpo bo'lishi yuz beradi.

Agar $R = 0$ bo'lsa, aholi soni o'zgarmaydi.

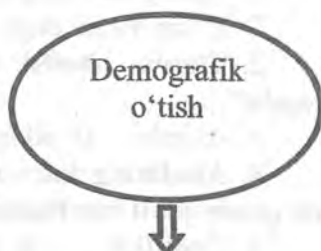
Dunyo bo'yicha tug'ilish ko'rsatkichlari
(davlatlar bo'yicha har 1000 kishi hisobida)

Eng yuqori	Eng past
Niger - 50	Kanada - 11
Mali - 44	Puerto-Riko - 10
Mozambik - 45	Gonkong - 9
Angola - 46	Yaponiya - 8
Chad - 48	Monako - 6
Dunyo bo'yicha - 20	O'zbekiston - 23

Dunyo bo'yicha o'lim ko'rsatkichlari
(davlatlar bo'yicha har 1000 kishi hisobida)

Eng yuqori	Eng past
Lesoto - 20	Beliz - 4
MAR - 16	Fransuz Gvineyasi - 3
Mali - 15	Bahrayn - 2
Nigeriya - 14	Qatar - 1
Zambiya - 13	Livan - 5

TA'RIF: Aholi takror barpo bo'lishi deb bir turdan ikkinchi turga (kengaygandan qisqargan aholiga) o'tishiga aytiladi.

BOSQICHLARI

1-BOSQICH: tabiiy o'sish juda yuqori, tug'ilish va o'lim kam, o'lim tug'ilishga nisbatan juda past bo'ladi

2-BOSQICH: tabiiy o'sish sekinlashadi, o'limning kamayishi kulminatsion nuqtaga yetadi, tug'ilishning kamayishi jadallashadi.

3- BOSQICH: o'lim yuqori, tug'ilish darajasi past, o'r-tacha umr ko'rish uzayadi, aholi tarkibida qariyalar salmog'i o'sadi.

4-BOSQICH: tug'ilish va o'lim tenglashadi. Depopulyatsiya jarayoni yuz beradi.

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Aholi o'rtasida tug'ilish jarayoniga ta'sir etuvchi asosiy omillar qaysilar?

- A. Biologik, iqtisodiy, siyosiy, harbiy va ekologik
- B. Biologik omil, rivojlanish, urbanizatsiya, din, migratsiya va demografik siyosat
- C. Tabiiy va antropogen omillar
- D. O'lim va nikohga kirish yoshi

2. Dunyo aholisi yiliga necha kishiga ko'paymoqda?

- A. 45 mln B. 60 mln C. 70 mln D. 80 mln

3. Aholining takror barpo bo'lishida qaysi jarayon asosiy omil hisoblanadi.

- A. Tug'ilish
- B. Nikohga kirish
- C. O'lim
- D. Ajralish.

4. Aholi takror barpo bo'lishining qanday koef-fitsentlari bor?

- A. Brutto va netto
- B. Umumiy va maxsus
- C. Xususiy
- D. Maxsus

5. Aholi ko'payishining tiplari qaysilar?

- A. Demografik tanglik, demografik faollik
- B. Tug'ilish va o'lim
- C. Nikoh va ajralish
- D. Depopulyatsiya jarayoni

6. Fanga "Demografik o'tish" iborasini kiritgan olim kim?

- A. Saushkin
- B. Nautstayn
- C. Baranskiy
- D. Maksakovskiy

7. Aholi o'rtasida umumiy tug'ilish darajasiga ko'ra qaysi davlat 1 o'rinda turadi?

- A. Xitoy B. AQSH C. Braziliya D. Hindiston

8. Aholi ko'payishining bir turdan ikkinchi turga o'tishi nima deyiladi?

- A. Demografik faollik. B. Demografik tanglik.
- C. Demografik o'tish. D. Demografik holat.

AHOLINING MIGRATSION HARAKATI

Tayanch tushunchalar: *«Aholining migratsion harakati», «Aholining mexanik harakati», «Emigratsiya», «Immigratsiya», «Reemigratsiya», migratsiya koeffitsiyenti, ichki migratsiya, tashqi migratsiya.*

Key words: *“Migrational actions of population”, “Mechanic actions of the population”, migration, immigration, emigration, migration rate, reemigration, in-migration, out-migration.*

REJA:

1. *Migratsiya to‘g‘risida tushuncha.*
2. *Migratsiya turlari.*
3. *Migratsiya markazlarining tarixiy tarqqiyot davomidagi o‘zgarishi.*
4. *Migratsiyaning aholi tarkibiga ta‘siri.*

Migratsiya so‘zi lotincha so‘zdan olingan bo‘lib, ko‘chish degan ma‘noni bildiradi. Kishilarning yashash, ishlash, o‘qish maqsadida, ma‘muriy chegaralardan o‘tgan holda, bir manzilgohdan ikkinchi manzilgohga doimiy yoki ma‘lum muddatga ko‘chishi migratsiya deyiladi. Demak, ayholining hududlar bo‘ylab harakati aholi migratsiyasini ifodalaydi. Migratsiyada ishtirok etgan kishilarni esa «migrantlar» deb ataladi. Aholining yashash joyini o‘zgartirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chishi (harakati) aholi migratsiyasidir. Bazan adabiyotlarda aholining qishloqdan shaharga yoki aksincha shahardan qishloqqa borib ishlab qaytishini mayatniksimon migratsiya deb ataladi. Bu to‘g‘ri emas, albatta. Chunki qishloqdan shaharga yoki shahardan qishloqqa ishga kelib kechqurun uyga qaytishda, migratsiyaning eng

muhim sharti bajarilmaydi – aholi yashash joyi o'zgartirilmaydi. Shuning uchun bu jarayonni aholining mayan-tiksimon harakati deb atash muvofiqdir.

Migratsiya yo'nalishiga binoan:

- Tashqi migratsiya.

- Ichki migratsiya.

Tashqi migratsiya – bir davlatdan ikkinchi davlatga, bir qit'adan ikkinchi qit'aga aholining ko'chishidir. Bu jarayonda davlatlar aholisi qayta taqsimlanadi va ularda aholining kamayishi va ko'payishi kuzatiladi.

Ichki migratsiya bir davlatning ichida aholining hududlar bo'ylab ko'chishidir. Bunday migratsiyada ma'lum davlat ichida shahar va qishloq, tumanlar bo'ylab aholining qayta taqsimlanishi sodir bo'ladi. Lekin shu davlat aholisining umumiy soni o'zgarmaydi. Aholi migratsiyasi o'z mohiyatiga ko'ra uch turga, ya'ni doimiy, vaqtincha (mavsumiy) va tebranma (mayatniksimon) migratsiyaga bo'linadi.

Doimiy migratsiya BMT ta'rifiga binoan aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib, bir yildan ko'p yashab qolishidir. Vaqtincha migratsiya esa aholining bir joydan ikkinchi bir joyga ko'chib, ma'lum muddat yashab qaytishidir. Vaqtincha migratsiyaga aholining o'qish, armiya xizmati, shartnoma asosida ishlash uchun vaqtincha yashash joyini o'zgartirishini kiritish mumkin. Tebranma migratsiyada kishilar bir manzilgohdan boshqa bir manzilgohga ishlash yoki o'qish maqsadida har kuni yoki bir haftada qatnashidir. Ushbu migratsiya aksariyat hollarda urbanizatsiya sharoitida rivojlanib boradi. Tebranma migratsiyani asosiy yo'nalishi qishloqdan shaharga, kichik shaharlardan katta shaharlarga tomon bo'ladi.

Ilmiy manbalarda aholining bir joydan ikkinchi joyga bo'lgan harakatini ya'ni ko'chishini ifodalashda

“Aholining migratsion harakati”, “Aholining mexanik harakati”, “Emigratsiya”, “Immigratsiya”, “Reemigratsiya” tushunchalaridan foydalaniladi. “Aholining migratsion harakati”, “Aholining mexanik harakati”, tushunchalari asosan bir jarayonni – aholini ko‘chishini ifodalaydi. Emigratsiya-aholining ma’lum davlatdan ko‘chib ketish jarayoni bo‘lib, ularni, ya’ni ko‘chib ketganlarni emmigrantlar deyiladi. Immigratsiya ma’lum davlatga aholining ko‘chib kelish jarayoni bo‘lib, ko‘chib kelganlarni immigrantlar deyiladi. Aholini ko‘chib ketgan davlatga yana qaytib ko‘chib kelishi reemigratsiya jarayoni hisoblanadi.

Shuni alohida qayd etish lozimki. “Emmigrant” va “Immigrant” tushunchalari uchun xalqaro yagona ta’rif mavjud emas. Bu tushunchalar bo’yicha har bir davlatning o‘z mezonlari bordin. Masalan, Bolgariyada “immigrant” shu davlatga joylashish maqsadida boshqa davlatdan kelganlar: “emigrant” esa – Bolgariyani butunlay tashlab boshqa davlatga yashash uchun ketganlar. Polshada – oldin xorijda, ya’ni boshqa davlatda yashab, keyinchalik shu davlatga doimiy fuqarolik uchun kelganlar “immigrantlar” deb, Polshani butunlay tashlab ketganlar esa “emmigrantlar” deb ataladi. Rossiyada Rossiyaga ishlash yoki o‘qish maqsadida 1,5 yildan ko‘p muhlatga kelganlar va ularning kuzatuvchilari “immigrantlar” deb, o‘qish yoki ishlash uchun 1,5 oydan ko‘p muhlatga boshqa davlatga ketganlar “emmigrantlar” deb ataladi. AQShda qonuniy asosda boshqa davlatlardan doimiy yashash maqsadida AQSh ga kelganlar “immigrant”lar deb ataladi, Emmigrantlarga esa ta’rif yo‘q.

Aholining migratsion harakatiga ta’sir etuvchi omillar: iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, milliy, diniy, ekologik, harbiy, demografik.

Xalqaro migratsiyani olti guruhga ajratiladi:

1. Oilaviy va boshqa sabablarga ko'ra, doimiy yashash maqsadida bir davlatdan ikkinchi davlatga ketgan emmigrantlar.

2. Migrant mehnatkashlar.

3. Nolegal immigrantlar.

4. Qochoqlar.

5. Talabalar, stajer-tadqiqotchilar, ilmiy xodimlar va o'qituvchilar.

6. Turli maqsadda ko'chib yuruvchilar, turistlar, dam oluvchilar, anjuman qatnashuvchilari va h.k.

Hozirgi xalqaro migratsiyada asosiy o'rinni mehnat migratsiyasi egallaydi. Chunki hozirgi davrda insonning yashashi uchun iqtisodiy omilning ahamiyati kuchaydi.

Dunyoda va uning alohida hududlarida jamiyat taraqqiyotining ma'lum bir tarixiy davrlarida turli ijtimoiy guruhlaridagi migratsion harakatni o'rganishda migratsiya ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Ayniqsa, migratsiya jarayonini demografik nuqtai nazardan o'rganilganda uning ko'rsatkichlari atroflicha tahlil etiladi.

Migratsiya ko'rsatkichlari:

1. Migratsiyaning mutloq va nisbiy son ma'lumotlari.

2. Migratsion harakatning intensivligi yoki koefitsienti (ma'lum hududda yashovchi aholida har 1000 kishiga to'g'ri keluvchi migrantlar soni).

3. Migratsiya saldosi (bir yil davomida ko'chib kelgan aholi bilan ko'chib ketgan aholining ayirmasi).

Migratsiya saldosi manfiy yoki musbat bo'ladi va u absolyut (masalan, yiliga 3000 kishi) hamda nisbiy ko'rsatkichlarda (100 va 1000 kishi hisobiga) ifodalanadi.

Ma'lumki, migratsiya aholi ko'chib kelgan hududning ham, ko'chib ketgan hududning ham demografik

holatiga ta'sir qiladi. 1980-yillarda aholi o'sishida tashqi migratsiyaning roli AQSh, Kanada, Fransiya, Avstraliya kabi davlatlarda o'rtacha 25 foizni tashkil etgan. Boshqacha so'z bilan aytilsa, yuqorida qayd etilgan davlatlarda aholi o'sishining 1/4 qismini immigrantlar tashkil etgan.

Migrantlar oqimi yo'nalgan hududlarda, migratsiya salhdosi ijobiy, ya'ni ko'chib kelganlar soni ko'chib ketganlar sonidan ortiq bo'ladi. Natijada bunday hududlarda aholi soni o'sib boradi. Bu hol o'z navbatida nikoh holatiga, oilalar miqdorining oshib borishiga, tug'ilish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aholi ko'chib ketayotgan hududlarda esa yoshlar salmog'i, jami aholi tarkibida kamayib boradi, mehnat yoshidan katta bo'lgan aholi salmog'i esa ortib borib, hududning demografik holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Aholining bir ijtimoiy-iqtisodiy muhitdan ikkinchi muhitga o'tishi uning demografik mayliga (nikohga kirish va oila qurishiga, oiladagi farzandlar soniga, oila mustahkamligiga munosabati va h.k.) bevosita ta'sir etadi. Shuningdek, aholi migratsiyasi mehnat resurslari shakllanishida ham muhim omillardan hisoblanadi.

Migrantlar oqimi aholining yosh jinsiy tarkibida o'z aksini topadi. Mehnat resurslari ortib boradi. Natijada qator muammolar yuzaga keladi yoki aksincha, mehnat resurslarining kamayib ketish hollari ham yuzaga kelishi mumkinki, bu ham muammolarga sabab bo'ladi.

Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib joylashishi juda qadim zamonlardayoq mavjud bo'lgan. Biroq har bir davrning migratsiyasiga o'ziga xos xususiyatlarga ega va turli xil oqibatlarga olib keladi. Antik davrning oxiri va o'rta asrlarining boshlarida ro'y bergan hamda adabiyotlarda "xalqlarning buyuk ko'chish davri" deb nomlangan migrassion harakatlar Yevropa va Osiyodagi

ko'p xalqlarning etnik tarkibiga katta ta'sir ko'rsatadi. Markaziy va Shimoliy Yevropaga German xalqlarining joylashuvi, ularning Britaniya orollariga kirib borishi xuddi ana shu davrga to'g'ri keladi. Shu davrda slavyan xalqlari Sharqiy Yevropa hamda Bolqon yarim orolini egalladi hamda O'rta Osiyoda turkiy xalqlar paydo bo'ldi. Arablarning istilolari (ayniqsa, Yaqin sharq va shimoliy Afrika hududlarida), mo'g'ullarning yurishlari va boshqalar ham uzoq o'tmishda xalqlarning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib ketishiga hamda ularning etnik tarkibiga ta'sir qilgan muhim voqealardandir. XV-XVI asrlardagi buyuk geografik kashfiyotlar aholi migrasiyasining avj olishiga sabab bo'ldi. Bu davrda yangi dunyo (Amerika)ning kashf qilinishi natijasida Yevropadan juda ko'plab odamlar bu yerga ko'chib kela boshladilar, keyinchlik esa, asosan shimoliy Amerikaga inglizlar, gollandlar fransuzlar va boshqa Yevropaliklar ko'chib borib u yerlarni egalladilar. Shimoliy Amerikaning janubiy qismlari hamda markaziy Amerikaning o'zlashtirilishida Afrikadan qul qilib olib borilgan negrlar katta rol o'ynadi.

Aholi migratsiyasi jahonda kapitalizm tuzumining rivojlanishi bilan ayniqsa, kuchayib boradi. Bu esa kapitalistik ishlab chiqarishning tub mohiyatidan, uning aholi qonunlaridan kelib chiqadigan bevosita natija edi. Yevropada kapitalizmning rivojlanishi natijasida bu yerda nisbiy ortiqcha aholining, ishsizlik va yersiz dehqonlar sonining ko'payishiga sababchi bo'ldi. Monopolistik kapitalizmga bo'lgan davrlarda Yevropadan Amerikagacha, Avstraliyaga va boshqa qit'larga ko'chib boruvchilar uchun ma'lum imtiyozlar va yetarli miqdorda yerlar bo'lib berilar edi. Bu xol yevropadan boshqa qit'alarga, ayniqsa, Amerika, Avstraliya, Yangi Zelandiyaga ko'chib ketishni kuchaytirdi. XVI asr o'rtalaridsan to ikkinchi

jahon urushi boshlangunga qadar Yevropadan boshqa qit'alarga 70 milliondan ortiqroq aholi ko'chib ketgan. Agar 1870 yillargacha emigrantlar ko'proq G'arbiy va shimoliy Yevropa mamlakatlari (Buyuk Britaniya, Irlandiya, Germaniya, Skandinaviya mamlakatlari va boshqalar)dan ketgan bo'lsa XIX asrning oxirlaridan boshlab, emigrantlar soni bo'yicha Janubiy va sharqiy Yevropa mamlakatlari (Italiya, Avstriya, Vengriya, Rossiya kabilar) birinchi o'ringa chiqib oldi. Buning asosiy sabablari ana shu mamlakatlar qishloq xo'jaligida kapitalizmning rivojlanishi va dehqonlarning qashshoqlashuvida edi. Bu davrga kelganda transport aloqalarining rivojlanishi ham ko'chib ketishni ancha osonlashtirdi. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida AQSHda arzon ishchi kuchiga talab oshib bordi. Janubiy va sharqiy Yevropa mamlakatlari esa ana shunday arzon ishchi kuchi yetkazib beruvchi hududga aylanib qoldi.

XVIII asr va XIX asrlardagi emigrantlar ko'proq Amerika (AQSH, Kanada)ga ko'chib borgan bo'lsalar, XIX asrdan boshlab yana janubiy Amerika mamlakatlari (ayniqsa Argentina, Braziliya)ga ko'plab ko'chib bordilar. Chunki shimoliy mamlakatlarda kapitalizm umumiy krizisning kuchayishi natijasida ishsizlar ko'paya boshladi, yerlarning narxi qimmatlashib ketdi, keyinchalik AQSH Kanada mamlakatlariga ko'chib kelish to'xtatildi. Bu davrlarda asosan Inglizlar va Britaniya orollarida yashovchi boshqa millat vakillari Avstriya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrikaga ko'plab ko'chib bordilar. Shimoliy Afrika mamlakatlariga Jazoirga fransuzlar va ispanlar ham ko'plab yevropaliklar ko'chib bordilar. Shunday qilib, XVIII va XIX asrlardagi eng yirik migratsiya Yevropadan boshqa joylarga ko'chib ketish bilan bog'liq qit'aning o'z ichida yoki ayrim mamlakatlarning ichidagi migratsion

harakatlar uncha katta emas edi. Masalan, XIX asrning ikkinchi yarmida ya'ni Rossiyada kapitalistik ishlab chiqarishning rivojlanib borishi va krepostnoylik huquqining bekor qilinishi munosabati bilan mamlakatning Yevropa qismidan Osiyo qismi (Sibir, Qozog'iston, O'rta Osiyo) ga ko'chib o'tish ancha kuchaydi. 1861-1914 yillar davomida Rossiyaning g'arbidan 5 millionga yaqin aholi (asosan ruslar, ukrainlar, beloruslar, tatarlar, mordvalar) ko'chib o'tdi. XIX asr XX asrning boshlarida Xitoydan Janubiy-Shaqiy Osiyo mamlakatlari Malaziya, Tayland, Indoneziya va boshqalar)ga Yaponiyadan Gavayi orollariga, AQSH ga va ayniqsa, Shimoliy-Sharqiy Xitoy (Manchjuniya) hamda Koreyaga, Hindistondan, Shri-Lankaga, Janubiy va Sharqiy Afrika mamlakatlariga, Janubiy Sharqiy Osiyo (Birma, Malayziya)ga va boshqa joylarga aholi ko'chib o'tdi. Aholining mamlakatlararo va qit'alararo migratsion harakatlari natijasida⁴ juda ko'p davlatlarda (ayniqsa Amerika qitasida) etnik tarkibi xilmaxillanib ketdi. Hozir AQSH, Kanada, Braziliya, Argentina, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi mamlakatlarda yashayotgan 300 milliondan ortiq aholining oltidan besh qismi yevropaliklar avlodlaridir. Faqat AQSHning o'zidagina barcha aholining 90 foizi Yevropadan kelganlar yoki ularning avlodlari hisoblanadi. Yevropaning ayrim davlatlaridan ko'chib borgan xalqlar hozir ham alohida yashashga harakat qiladilar. Masalan, AQShning shimoli-sharqida asosan Buyuk Britaniya va Irlandiyadan ko'chib kelganlar edi. Nyuyorkda ko'pchilikni italyanlar va yaxudiyalar tashkil etadi. Braziliyaning sharqiy rayonlarida asosan

¹ Richard S.Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Utah.USA.2011. Mazmun-mohiyatidan foydalanildi.

Portugaliyadan ko'chib kelganlar, Argentinaning sharqida esa Ispaniyadan kelganlar yashaydi va hokazo¹.

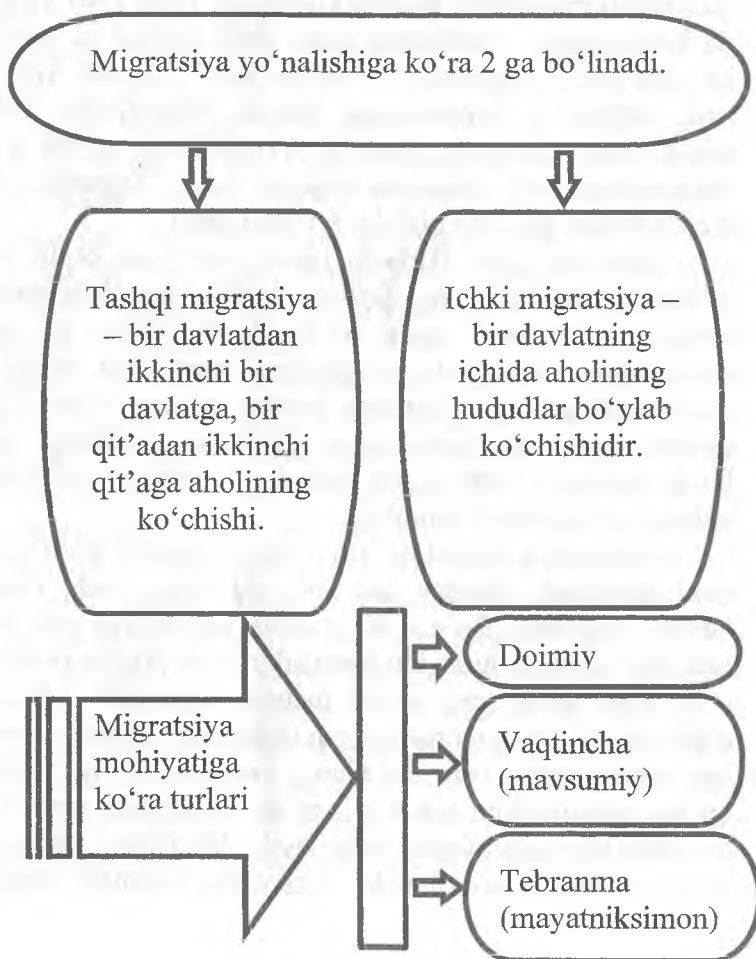
Birinchi va ikkinchi jahon urushlari juda katta migratsion harakatlarga sabab buldi. Urush davom etib turgan paytdagi migratsion harakatlar vaqtincha migrasiyadir. Chunki aholining harbiy harakatlar zonasidan qochib, xavfsizroq rayonlarga ko'chishi urush paytidagi qonuniy bir holdir. Urush tugagandan so'ng chegaralarning o'zgarishi yangi davlatlarning tuzulishi va boshqalar doimiy migratsion harakatlarga sabab bo'ladi. Ikkinchi jahon urushi boshlanmasdan avval sharqiy va janubiy Sharqiy Yevropa mamlakatlari hududida Yevropa mamlakatlari (asosan Polsha, sobiq Chexoslovakiya, Vengriya, Ruminiya, sobiq Yugoslaviya)ga 12 millionga yaqin nemislar yashar edi. Urushning Germaniyaning mag'lubiyati bilan tugashi va yevropada yangi konferensiyaning qaroriga muvofiq nemislarning deyarli hammasi Germaniya va qisman Avstriya hududiga ko'chib o'tdi. Hozirgi paytda sharqiy Yevropa mamlakatlarida (asosan Ruminiya va Vengriyada 800 mingga yaqin nemislar yashaydi). Urush davrida va undan so'ng Sharqiy yevropa mamlakatlari o'rtasida qaysi millatga mansubligiga qarab aholi ayirboshlash ham bo'ldi. Bu chegaralarni aniqlash va o'zgartirish yoki o'z aholisi milliy tarkibining mumkin qadar bir xil bo'lishini ta'minlash maqsadida ko'rilgan chora edi. Ana shunday aholi ayirboshlash Bolgariya bilan Ruminiya, Polsha va Rossiya, Chexoslovakiya va hokozalar o'rtasida bo'ldi. Ikkinchi jahon urushining siyosiy va harbiy yakunlari bilan bog'liq bo'lgan migratsion harakatlar Osiyoda ham kuzatildi. Bu esa Yaponiyaning urushda taslim bo'lishi va u ilgari bosib olgan rayonlardan yaponlarning o'z yurtiga qaytishi bilan bog'liq edi.

1956-yilgacha Yaponiyaga milliondan ortiqroq yaponlar ko'chib keldi (asosan Xitoy va Koreya hududidan). Ammo ikkinchi jahon urushidan keyingi Osiyoda eng katta migratsion harakatlar Hindiston va Pokiston davlatlarining tashkil topishi bilan bog'liqdir. Ma'lumki, bu ikkita davlatga ajralish u yerda yashovchi aholining diniy e'tiqodiga qarab amalga oshirildi. Natijada Hindiston ko'chib o'tdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin qit'alararo migratsiya yanada kuchaydi. 1946-1961-yillarda Yevropadan 7 millionga yaqin aholi boshqa qit'alarga ko'chib ketdi. Italiyadan 1,1 million kishi – asosan Argentina, AQSh va Venesuelaga. Buyuk Britaniyadan (950 ming kishi – ko'proq Kanada, Avstraliya va AQSh ga), Ispaniyadan (500 mingdan ortiqroq kishi Argentina va Venesuelaga) ko'plab kishilar ko'chib ketdi.

Shunday qilib, ikkinchi jahon urushidan keyin 60-yillarning boshlarigacha Yevropa boshqa mamlakatlariga muxojirlar beruvchi qit'a bo'lib keldi. Faqat keyingi yillardagina Yevropada emigratsiya birmuncha susaydi. Ayrim hollarda esa, Yevropa boshqa qit'alar bilan migratsion aloqalarda hatto ijobiy migratsion balansga ega bo'la boshladi. Hozirda bu hudud migratsiya markaziga aylangan deyishimiz mumkin.

Migratsiya oqibatida biron davlat aholisi ko'payadi yoki kamayadi, bundan tashqari, aholining yosh, jinsiy tarkibi o'zgaradi. Bu esa bir qancha oqibatlarga olib keladi. Ma'lumki, migratsion harakatlarda ko'pincha yosh va o'rta yosh aholi (eng sifatli mehnat resurslari) ishtirok etadi. Bu esa, emigrantlar ketgan mamlakat mehnat resurslari soning kamayishi, tarkibining yomonlashuviga sabab bo'lsa, immigrantlar qabul qilgan davlat mehnat resurslari tarkibini har tomonlama yaxshilaydi. Migratsion harakatlarda mehnatga yaroqli yoki o'rta yashar kishilar orasida

ko'proq erkaklar ishtirok etadi. Shuning uchun ham olimlar emigratsiyaning oqibatini urushlar oqibati bilan tenglashtiradilar. Chunki ko'p emigrantlar yo'qotgan mamlakatlar urushlardagi singari, o'zining yo shva o'rta yoshdagi, asosan erkak mehnat resurslaridan judo bo'ladi. Bu esa shu mamlakatda aholining bundan keyingi takror barpo qilinishi hamda iqtisodiyotga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Atamalar zanjiri.

Emigratsiya

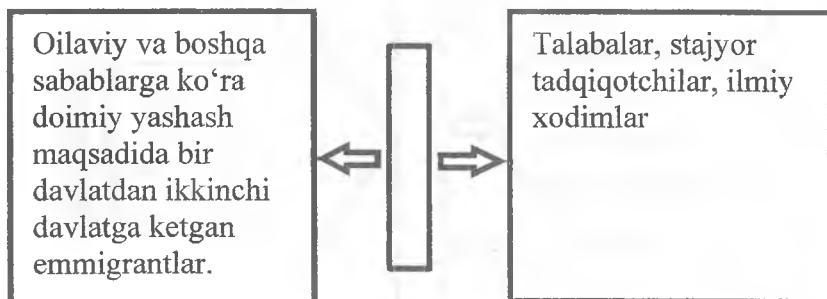
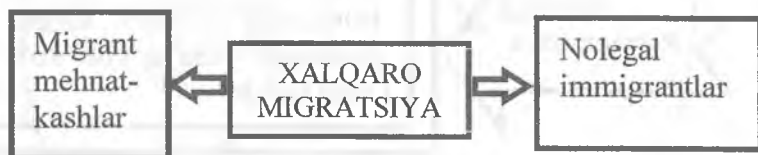
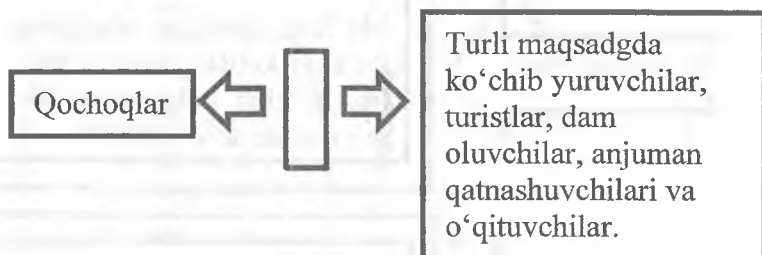
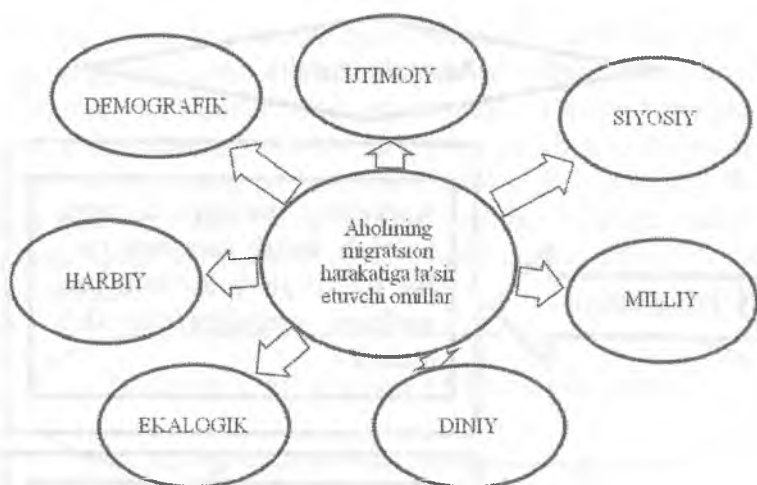
Aholining ma'lum davlatga ko'chib ketish jarayoni bo'lib, ularni ya'ni ko'chib ketganlarni emmigrantlar deb ataladi

Immigratsiya

Ma'lum davlatga aholining ko'chib kelish jarayoni bo'lib, ko'chib kelganlarni immigrantlar deb ataladi

Remigratsiya

Aholining ko'chib ketgan davlatiga yana qaytib ko'chib kelishi.

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Aholining migratsion harakatida nima hisobga olinadi?

- A. Aholi tarkibi
- B. Hududiy farqliliklar
- C. Aholining madaniyati va turmush sharoiti
- D. Hududning ishlab chiqarish majmui

2. "Migratsiya saldosi" nima?

- A. Immigrantlar va emmigrantlar soni
- B. Ko'chib kelganlar soni
- C. Ko'chib kelganlar bilan ko'chib ketganlar orasidagi farq
- D. Migratsion harakatlar

3. Emmigrantlar deb nimaga aytiladi?

- A. Biror davlatga ko'chib kelganlar aholi guruhi
- B. Biror davlatdan ko'chib ketib yana qaytib ketgan aholi guruhi
- C. Biror davlatdan ko'chib ketgan aholi guruhi
- D. O'qish maqsadida ko'chib ketgan aholi guruhi

4. Aholining o'qish, ishlash maqsadida bir joydan ikkinchi joyga har kungi yoki har haftalik harakati qanday nomlanadi?

- A. Doimiy migratsiya
- B. Mavsumiy migratsiya
- C. Mayatniksimon migratsiya
- D. Ichki migratsiya

5. Vaqtincha (mavsumiy) migratsiya deb nimaga aytiladi?

- A. Aholining bir davlatdan ikkinchi davlatga ko'chishi
- B. Aholining bir joydan ikkinchi joyga ko'chib ma'lum muddat yashashi
- C. Turistlar, ishbilarmonlar, dam oluvchilarning doimiy bo'lmagan harakati
- D. Aholining bir davlat ichida ko'chishi

6. Xalqaro migratsiya necha guruhga bo'linadi?

- A. 3 B. 4 C. 5 D. 6

7. Aholining migratsion harakatiga ta'sir etuvchi omillar keltirilgan qatorni toping?

- A. Siyosiy, milliy, diniy, statistik
B. Ijtimoiy, ekologik, harbiy, demografik
C. Ijtimoiy, hududiy, iqtisodiy, siyosiy
D. Tarkibiy, matematik, statistik, kartografik

8. XX asrning 2-yarmida tashqi migratsiyaning qanday shakli paydo bo'ldi?

- A. Mehnatkashlar migratsiyasi
B. Oqillar migratsiyasi
C. Oqillar ko'chishi
D. Donolar migratsiyasi

AHOLINING DEMOGRAFIK TARKIBI

Tayanch tushunchalar: *demografik tarkib, real aholi soni, doimiy aholi soni, jinsiy tarkibi, yosh tarkibi, demografik yuk.*

Key words: *demographic structure, real number of the population, sexual structure, age structure, age-dependency.*

REJA:

1. *Aholi soni.*
2. *Aholi tarkibi to'g'risida tushuncha.*
3. *Aholining jinsiy tarkibi.*
4. *Aholining yosh tarkibi.*

Aholi soni – ma'lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni, eng umumiy va asosiy ko'rsatkich bo'lib, aniq bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma'lum bir sanaga (1-yanvar, 1-iyul yoki 31-dekabr) keltiriladi. Masalan, O'zbekiston aholisi 1991-yil 1-yanvarda 20708 mingni, 2020-yil 1-yanvarda esa 33500 mingni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlarni butun yil uchun qabul qilib bo'lmaydi, chunki yil davomida, ya'ni 1-yanvardan 31-dekabrga qadar aholi soni tug'ilish va o'lim hisobiga muntazam o'zgarib turadi.

Har bir hudud aholi sonini o'rganganda, uni doimiy (shu hududda doimiy ro'yxatga olingan) va mavjud real (tekshirilayotgan davrda shu hududda ma'lum muddat yashayotgan) aholiga ajratiladi.

Demografik gadqiqotlar olib borishda nazariy aholi soni, hamda mavjud, real aholi sonidan foydalaniladi. Nazariy aholi soni o'zgarmas – stabil aholi sonidir. Stabil aholi soni lotincha “stabilis” so'zidan olingan bo'lib,

doimiy, o'zgaras degan ma'noni bildiradi. Aholi takror barpo bo'lishining maxsus koeffitsientlarini hisoblaganda stabil aholi sonidan foydalaniladi, turli demografik model-larni tuzganda nazariy aholidan foydalaniladi, ya'ni, o'rganilayotgan davr aholi soni o'zgaras deb qabul qilinadi.

Real, mavjud aholi soni ma'lum bir ma'muriy hududning, davlatning o'rganilayotgan davrdagi mavjud aholi sonidir. Masalan, O'zbekiston davlatining aholi soni, Farg'ona vodiysining aholi soni va x.k.

Demografik koeffitsientlarni hisoblaganda odatda o'rtacha yillik aholi sonidan foydalaniladi. Chunki demografik jarayon butun yil davomiga, ya'ni 1-yanvardan 30-dekabrgacha qadar bo'lgan muddatga hisoblanadi. Aholi soni esa yuqorida qayd etilgandek yil boshiga – 1-yanvarga olinadi. Ma'lum kalendar yilga o'rtacha yillik aholi soni hisoblash uchun shu, kalendar yilining boshidagi va keyingi kalendar yilning boshidagi aholi soni qo'shib ikkiga bo'linadi va o'rganilayotgan yil uchun o'rtacha aholi soni aniqlanadi. Buning uchun 1999-yil 1-yanvardagi va 2000-yil 1-yanvardagi aholi sonlarini qo'shib ikkiga bo'linadi. ($R_{1999} + R_{2000} : 2$)

Aholi soni haqidagi aniq ma'lumotlar aholi ro'yxati o'tkazish yo'li bilan to'planadi. Aholi ro'yxatlari orasidagi davr uchun esa har yilgi tug'ilish, o'lim va migratsiya jarayonlarini e'tiborga olgan xolda aholi soni maxsus uslublar yordamida hisoblanadi.

Demografik jarayonlarni o'rganishda aholining yosh-jinsiy, nikoh va oilaviy tarkibi muhim omil hisoblanadi.

Aholining jinsiy tarkibi nikohga kirish va aholining oilaviy tarkibining shakllanishida asosiy demografik zamindir.

Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda ikki xil ko'rsatkich qo'llaniladi.

1. Jami aholi tarkibida jinslar salmog'i – foiz hisobida. Masalan, 2000-yil O'zbekistonda jami aholi 24582,8 ming kishini tashkil etdi. Ulardan erkaklar 12232,7 va ayollar 12350,1. Ushbu ko'rsatkichlar asosida jami aholi tarkibida erkaklar 49,8 foizni, ayollar esa 50,2 foizni tashkil etishini aniqlash mumkin.

2. Aholi jinsiy tarkibini o'rganishda aniq ko'rsatkich har 1000 ta erkaklarga nisbatan ayollar soni, yoki har 1000 ta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir. Ushbu ko'rsatkich orqali ma'lum hudud jami aholisining va aholi yosh guruhlari (0-9,10-19,20-29...) jinsiy tarkibi o'rganiladi. Misol tariqasida, yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan foydalanib, ayollar sonini erkaklar soniga bo'lamiz va natijani 1000 ga ko'paytiriladi. 2000-yilda O'zbekistonda har 1000 ta ayolga 991 erkak to'g'ri kelar ekan, yoki erkaklar ayollardan kamroq ekan. Ana shunday uslub bilan alohida yosh guruhlari uchun ham ayollar va erkaklar nisbati aniqlanadi.

Aholi yosh tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi:

- 1) Yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat.
- 2) O'limdagi jinsiy farq.
- 3) Aholi migratsiyasidagi jinsiy farq.

Aholining yosh tarkibi – ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholining yosh guruhlarga bo'linishidir. Aholi yosh guruhlari va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi tarkibida yoshlar (0-9, 10-19,20 - 29 yoshida) salmog'ining yuqoriligi nikoh va tug'ilish kabi demografik jarayonlarga ijobiy ta'sir etadi. Ayni paytda tug'ilish yuqori bo'lgan hududlarda bolalar, yoshlar salmog'i

yuqori bo'ladi. Tug'ilish darajasi past bo'lgan hollarda esa aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog'i yuqori va o'lim hollari ko'proq sodir bo'ladi. Demografik nuqtai nazardan yondashganda aholining bugungi yosh tarkibi kechagi aholi takror barpo bo'lishining natijasi va kelajakdagi demografik rivojlanishning asosi bo'lib xizmat qiladi.

Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlarga (0,1,2,3,4,5 . . .100 va undan yuqori) besh yillik yosh guruhlariga (10-14 , 15-19...) va uch yirik-yirik guruhlariga (0-14, 15-59, 60 va undan yuqori) ajratiladi.

Aholi yosh tarkibi demografiyada asosiy o'rganish obyekti sifatida o'z kelib chiqish va rivojlanishiga ega. Ushbu rivojlanishni quyidagi yo'nalishlarga ajratish mumkin.) alohida yosh guruhlari va ularni nisbatlarini statistik tahlili; b) aholi yosh tarkibining shakllanish qonuniyatlari va ularning demografik rivojlanishning omili sifatidagi o'rni; v) aholi yosh tarkibi va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlarni o'zaro bog'liqligi.

Aholi sonining o'sib borishida uning yosh tarkibi asosiy omil hisoblanadi. XX asrning o'rtalarida iqtisodiy rivojlangan davlatlarda aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish darajasiniig nisbatan pastligi va aholi umumiy tarkibida bolalar salmog'ining kamligi bilan xarakterlanadi. Rivojlanayotgan davlatlarda esa ana shu davrda nisbatan yuqori tug'ilish va aholi tarkibida bolalar salmog'ining yuqoriligi xarakterli edi. Tug'ilish yuqori va uni nazorat etish darajasi past bo'lgan sharoitda aholining yosh tarkibi, aholi soni o'sib borishiga bevosita ta'sir etadi.

XX asrning boshlarida shved olimi G.Sundberg tomonidan aholi yosh tarkibining uch turi ajratilgan:

1) Progressiv yosh tarkibi – aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) salmog‘i yuqori bo‘ladi va aholi o‘shiga olib keladi.

2) Statsionar yosh tarkibi – aholi tarkibida bolalar va qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog‘i deyarli teng bo‘ladi, bunday yosh tarkibi aholi o‘shida asosiy omil bo‘la olmaydi.

3) Regressiv yosh tarkibi – aholi umumiy sonida qariyalar salmog‘i bolalarga nisbatan yuqori bo‘ladi, aholi takror barpo bo‘lishi qisqarib, aholining qarish jarayoni ro‘y beradi.

Aholining qarish jarayoni – tug‘ilishning kamayib ketishi va aholi o‘rtacha umr ko‘rishi muddatini uzayish hisobiga aholi tarkibida qariyalar (60 yosh va undan yuqori) salmog‘ini oshib borishidir.

Aholining oilaviy tarkibi deganda oila a‘zosi bo‘lib yashovchi aholining oila turlari bo‘yicha taqsimlanishi tushuniladi. Aholining oilaviy tarkibini ifodalovchi asosiy ko‘rsatkichlar aholining oila kattaliklari, ya‘ni oilada yashovchi kishilar miqdoriga qarab va oilaning ijtimoiy guruhlari bo‘yicha taqsimlanishidir.

Diqqatli bo‘ling!

	Mavzu savoli	Tushunchalar
	Aholi soni	Ma‘lum hudud yoki aholi guruhidagi kishilarning miqdoriy ifodasidir. Demografiyada aholi soni ijtimoiy va asosiy ko‘rsatkich bo‘lib, bir davrdagi aholi miqdorini anglatadi. Statistik manbalarda aholi soni ma‘lum bir sanada (1-yanvar, 1-iyul, 31-dekabr) keltiriladi.

Aholining yosh tarkibi	Ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni o'rganish maqsadida aholini yosh guruhlariga bo'linishidir. Aholi yosh guruhlar va demografik jarayonlar o'zaro uzviy bog'liq holda shakllanadi. Aholi yosh tarkibini o'rganganda aholining alohida har bir yoshlariga (0,1,2,3,4,5....100) va uch yirik guruhlariga (10-14, 15-59, 60 va undan yuqori) ajratiladi.
XX asrning boshlarida shved olimi G.Sundberg aholining 3 ta yosh guruhlarini ajratadi:	
Progressiv yosh tarkibi	Aholi tarkibida bolalar (0-14) salmog'i yuqori bo'ladi va aholi o'sishiga olib keladi.
Statsionar yosh tarkibi	Aholi tarkibida bolalar va qariyalar (60 yoshva undan yuqori) salmog'i deyarli teng bo'ladi, bunday yosh tarkibi aholi o'sishida asosiy omil bo'la olmaydi.
Regressiv yosh tarkibi	Aholi umumiy sonida qariyalar salmog'i bolalarga nisbatan yuqori bo'ladi, aholi takror barpo bo'lishi qisqarib aholining qarish jarayoni vujudga keladi.
Aholi oilaviy holati bo'yicha ajratilgan guruhlar.	Oila bilan birga oila a'zosi bo'lib yashovchilar. Oiladan alohida lekin oila bilan muntazam aloqani saqlab qolgan holda yashovchilar.

**BUNI YODDA
TUTING!**

O'zbekiston
Respublikasining
Konstitutsiyasi.
46-modda. Xotin-qizlar va
erkaklar teng huquqlidir.

Mavzu bo'yicha vizual materiallar.

Dunyoda 0-14 yoshda har 1000 ta qiz bolaga to'g'ri keluvchi o'g'il bolalar soni qit'alar misolida.

Qit'alar	Har 1000 qizga to'g'ri keluvchi o'g'il bolalar soni.
Yevropa	1064 ta
Osiyo	1058 ta
Avstaliya va Okeaniya	1059 ta
Afrika	1008 ta
Amerika	1039 ta
Dunyo bo'yicha	1070 ta

Dunyoda 15-64 yoshda har 1000 ta ayolga to'g'ri keluvchi erkaklar soni qit'alar misolida.

Qit'alar	Har 1000 qizga to'g'ri keluvchi o'g'il bolalar soni
Yevropa	Ayollar va erkaklar soni teng

	Osiyo	1049 ta
	Avstaliya va Okeaniya	1039 ta
	Afrika	979 ta
	Amerika	990 ta
	Dunyo bo'yicha	1021 ta

**Demografiyada jinslar munosabatini aniqlashda
2 xil ko'rsatkich qo'llaniladi**

Jami aholi tarkibida jinslar salmog'i % hisobida

Aholi jinsiy tarkibini o'rganishda aniq ko'rsatkich har 1000 ta erkaklarga nisbatan ayollar soni yoki har 1000 ta ayollarga nisbatan erkaklar soni ifodasidir

**BUNI
YODDA
TUTING!**

Aholi jinsiy tarkibi uch asosiy omil ta'sirida shakllanadi:

1. Yangi tug'ilganlardagi jinsiy nisbat.
2. O'limdagi jinsiy farq
3. Aholi migratsiyasidagi jinsiy farq.

Bilimingizni tekshiring

№	Savollar	A	B	C	D
	Kim tomonidan aholi yosh tarkibi uch guruhga bo'lingan?	Fogt	G.Sundberg.	Pokshi - shevskiy	F.Rastel
	Qaysi yosh tarkibida bolalar salmog'i yuqori bo'ladi?	Doimiy	Regressiv	Progressiv	Stasionar
	Demografiya jinslar munosabatini aniqlashda nechta ko'rsatkich qo'llaniladi?	4ta	3ta	2 ta	1ta
	Aholi jinsiy tarkibi nechta omil ta'sirida shakllanadi?	4ta	3ta	3ta	1ta
	Dunyoda qaysi qit'ada erkaklar va ayollar salmog'i teng?	Avstraliya	Amerika	Yevropa	Osiyo
	Qaysi qit'ada 15-64 yoshda har 1000 ta ayolga 990 ta erkak to'g'ri keladi?	Avstraliya	Amerika	Yevropa	Osiyo
	Qaysi qit'ada har mingta qizga eng ko'p o'g'il bolalar to'g'ri keladi	Avstraliya	Amerika	Yevropa	Osiyo

OILA VA UNING TARAQQIYOTI

Tayanch tushunchalar: *monogam oila, poligam oila, ekzogam oila, oilaning demografik vazifalari, demografik taraqqiyoti, ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy taraqqiyoti, iqtisodiy vazifalari, iqtisodiy taraqqiyoti, uy xo'jaligi.*

Key words: *monogamous family, polygamous family, eczogamous family, the demographic functions of the family, its demographic development, the social functions of the family, its social development, the economical functions of the family, its economical development, housekeeping.*

REJA:

1. *Oila va uning turlari.*
2. *Oilaning vazifalari.*
3. *Oilaning taraqqiyoti.*
4. *Uy xo'jaligi.*

Oila jamiyat taraqqiyotining mahsuli sifatida o'zining paydo bo'lishi va rivojlanish tarixiga ega. Oilaning dastlabki shakli ibtidoiy jamoa tuzumi davrida paydo bo'ldi. Ma'lumki, ibtidoiy jamoa tuzumining birinchi bosqichida insonlar to'da-to'da bo'lib yashaganlar. Ular orasidagi jinsiy munosabatlar tartib - qoidaga ega bo'lman. Bir nechta erkak va bir nechta ayol farzandlari bilan bir oila bo'lib yashaganlar, o'zaro turmush kechirishgan. Oilaning bunday shakli fanda "Poligamiya" – ko'p nikohlik, deb ataladi.

Quldorlik jamoa tuzumi davrida esa jamiyat taraqqiyotida yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar asosan, xususiyl mulkning paydo bo'lishi natijasida, oilaning tarkibi ham, shakli ham o'zgardi. Dehqonchilik va chorva-

chilikning rivojlanishi ijtimoiy ishlab chiqarishda erkaklar qadrini oshirdi, moddiy mahsulotlar yaratishda erkaklar ulushi yuqori bo'la boshladi. Natijada ota huquqiga asoslangan patriarhal oila vujudga keldi.

Endi bir erkak oila boshlig'i bo'lib, u xotinlari, farzandlari va qullari bilan oila bo'lib yashardilar. Bunday oilalar ko'pxotinlik, ya'ni "poligamiya" asosida tashkil bo'lgan oila shakli bilan monogam – bir nikohli oila o'rtasidagi oraliq oilalarni tashkil etganlar.

Quldorlik davridan feodalizm jamoa tuzumi davriga o'tish, hamda feodalizm ishlab chiqarish munosabatlarning rivojlanishi oilaning "monogam", ya'ni yakka nikohlilik ko'rinishining paydo bo'lishiga asos bo'ldi. Ushbu davrda xo'jalik yuritishda ota-ona farzandlari, nabira-chevaralari bilan birga ishtirok etishgan. Ular birgalikda ekin ekib, xosil yig'ib, moddiy boylik yaratishgan. Ushbu davrda ota-ona, o'g'il-qiz, kelin-kuyov, nabiralari birga bir nechta bo'g'inli oila bo'lib yashashgan.

Kapitalistik ishlab chiqarish munosabatlari sharoitida esa, yirik-yirik sanoat korxonalarining paydo bo'lishi natijasida, mayda dehqon xo'jaliklar, mayda hunarmand oilalar inqirozga uchradi. Bolalarning mehnatidan foydalanish, ularga ishchi kuchi sifatidagi talab asta-sekin kamayib boradi. Ko'p bo'g'inli katta oila bo'lib yashash hollari yo'qola boshladi va oilaning yangi tuzilishi er-xotin va bolalardan iborat bo'lgan nuklear – yadro oila yuzaga keladi.

Oila paydo bo'lishi va rivojlanishini ilmiy o'rganish shuni ko'rsatadiki, oilaning tashkil bo'lishida asosiy omil – nikoh va qarindoshlik munosabatlari bo'lib, bu hol oilaga berilgan ilmiy ta'rifda o'z ifodasini topgan.

Oila – insonlarning tabiiy biologik, nikoh, qon-qarindoshlik, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarga

asoslangan turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhidir.

Oilaning bugungi shaklida oila a'zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, ma'naviy huquqiy, psixologik munosabatlar va o'zaro javobgarlik xis-tuyg'ulari bilan bog'lanib turadilar. Oilada har bir oila a'zosining o'z ijtimoiy o'rni bordir. Oila asosini er-xotin tashkil etadi. Lekin oilada er-xotin uning farzandlari, ota-onasi, aka-uka, opasingil va boshqa qarindosh-urug'lar bilan ham yashashlari mumkin.

Demak, oila turli mezonlar asosida tashkil topar ekan, ushbu mezonlarni o'z mazmuniga ko'ra, shartli ravishda demografik, ijtimoiy va iqtisodiy mezonlarga ajratish mumkin.

1. Oilaning demografik mezonlarga ko'ra turlari:

Ma'lumki, oila tashkil bo'lishiga avvalo erkak bilan ayol o'rtasidagi nikoh birligi asos bo'ladi. Ana shu nikoh birligiga asosan oila ikki turga bo'linadi.

Poligam – ko'p nikohli oilalar, bunday oilalar yuqorida qayd etilganidek, bir erkak bir nechta ayol bilan nikohda turishi, oila ko'rishi mumkin.

Monogam – bir nikohli oilalar, ya'ni bir erkak bir ayol bilan nikohda turadi, oila quradi.

Qayta tuzilgan – ikkinchi nikohli oilalar.

2. Oila unda istiqomat etuvchi oila a'zolarining tarkibiga ko'ra turlari:

Oddiy (nuklear) oila, unda er-xotin nikohga kirmagan, ya'ni turmush qurmagan farzandlari bilan yashaydi. Bunday oilalar turlari eng ko'p tarqalgandir.

Murakkab (ko'p bo'g'inli) oilalar, bunday oilalarda ikki yoki undan ortiq, avlod vakillari istiqomat etishadi. Masalan, ota-ona oila qurgan farzandi va nabiralari bilan

yoki bobo, buvi, ota-ona va farzand o'z bolalari bilan istiqomat etishadi.

3. Oila yadrosini tashkil etgan er-xotin hayotligiga, shu oilada birga yashash va yashamasligiga ko'ra turlari:

Tugal (to'liq) oilalar, er-xotin hayot bo'lgan va birga yashagan oilalar.

Tugalmas (noto'liq) oila. Bunday oilalarda oila asosini tashkil etgan er xotinning biri hayot emas yoki shu oilada yashamaydi.

4. Oilada istiqomat etuvchi oila a'zolarinint miqdoriga ko'ra:

Kichik oilalar (2 - 4 kishilik)

O'rta oilalar (5 - 6 kishilik)

Katta oilalar (7-8 va undan ko'p kishilik) mavjuddir.

5. Bolalar soniga ko'ra: farzandsiz, bir bolali, kam, o'rtacha va ko'p bolali oilalar (davlatlarda, turli davrlarda ushbu mezonlar turlichadir.)

Oilalar jamiyatda tutgan ijtimoiy o'rni, ya'ni er-xotinning ijtimoiy sinfiga, guruhiga qarab ham turlarga bo'linadi. Oilaning bunday ijtimoiy turlari, turli ishlab chiqarish usuli xukmron jamiyatda turlicha bo'lgan. Oilalar ijtimoiy holatiga ko'ra 2 guruhga bo'lish mumkin:

1. Er-xotin bir xil ijtimoiy guruhga mansub oilalar (ishchi oilalar, xizmatchi oilalar, dehqon, tadbirkor, savdogar, olimlar, san'atkor, xunarmand oilalar).

2. Er-xotin turli ijtimoiy guruhga mansub oilalar.

3. Er-xotinni ma'lumotlariga ko'ra turlari: o'rta ma'lumotli, o'rta maxsus, yordamchi maktab ma'lumoti va oliy ma'lumotga ega bo'lgan oilalar, ma'lumotsiz (savodsiz) oilalar.

4. Oilaning "yoshiga" ko'ra yosh oila (1 yilgacha, 3-5 yillik, 6-10 yillik turmush tajribasiga ega bo'lgan oilalar), o'rta yoshdagi oila, yetuk oila.

5. Oilaning hududiy jihatlariga ko'ra:
shahar, qishloq va aralash tipdagi oilalar.

6. Er-xotinning millatiga ko'ra;

Bir millatli (er xotin bir bir xil millatga mansub) va
baynalmilal (er-xotin turli millatga mansub) oilalar.

7. Olaning yuridik xususiyatiga ko'ra rasmiy oila
(nikohdagi oila) va norasmiy (nikohga kirmagan, ni-
kohdan tashqari). Oila paydo bo'lgandan to hozirgi davrga
qadar u bajarib kelgan vazifalar chuqur ilmiy tahlil etilsa,
ularni asosan uch yo'nalishda ifodalash mumkin. Bu
yo'nalishlar farzandlarning tutilishi, ularni tarbiyalash va
moddiy ehtiyojini qondirishdir. Shuning uchun ham oila
vazifalarini uch guruhga ajratish maqsadga muvofiqdir.

Oilaning vazifalari:

Oilaning demografik vazifasi.

Oilaning ijtimoiy vazifasi.

Oilaning iqtisodiy vazifasi.

Oilaning demografik vazifasiga – uning demografik
faoliyati, ya'ni oilada farzandlarning tug'ilishi, inson
naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish kiradi.

Oilaning ijtimoiy vazifasiga – oilada farzandlarni
tarbiyalash, inson sifatida kamolga yetkazish, ularning
tabiatga, jamiyatga va o'zaro munosabatlarini shakl-
lantirish, dam olish va salomatligini tiklash kabilar kiradi.

Oilaning iqtisodiy vazifasiga oila a'zolarini oziq-
ovqat, kiyim-kechak va boshqa yashash uchun zarur
bo'lgan moddiy vositalar bilan ta'minlash kiradi.

Oilaning mavjudligi yashash jarayoni, uning o'z
vazifalarini bajarishi bilan bog'liqdir. Agar oila o'zining
demografik vazifalarini bajarmas ekan, ya'ni oilada
farzandlar tug'ilmasa, yangi oilalar bo'lmaydi, oila davom
etmaydi. Oila davom etishi, yangi oilalar paydo bo'lishi
uchun esa oilada tug'ilgan farzandlarni boqish, tar-

biyalash, kamolga yetqazish, inson sifatida shakllantirish lozim. Demak, oila o'z mavjudligini saqlab qolishi uchun o'zining barcha vazifalarini bajarishi shart.

Oilada vazifalarini bajarilishi bir-biri bilan bog'liq xolda ro'y beradi. Masalan, oilada farzandlarning sog'-salomat tug'ilishi ona salomatligiga, ona salomatligi va tug'ilgan farzandning sog'-salomat o'sishi esa oilaning iqtisodiy vazifasining bajarilish darajasiga, ya'ni moddiy ta'minlash darajasiga nihoyatda bog'liqdir. Oilada tug'ilgan farzandning yetuk inson bo'lib shakllanishi oilaning ta'lim tarbiyasiga, bola dunyoqarashini shakllantirilishi, ya'ni oilaning ijtimoiy vazifalarini bajarilishi bilan uzviy bog'liq bo'ladi. O'z navbatida oilada farzandlar miqdorining oshib borishi ham oilaning iqtisodiy vazifalarini bajarilish darajasiga ta'sir etadi. Boshqacha qilib aytganda, oilada istiqomat qilayotgan oila a'zolarini ko'payib borishi oilaning moddiy imkoniyatini ko'tarishni, ya'ni oilaning iqtisodiy vazifasini bajarish darajasini tezlashtirishni talab etadi. Yoki oilaning ijtimoiy vazifasini olib ko'raylik. Oilada farzandga berilgan ta'lim tarbiya uning dunyoqarashining shakllanishida, hayotga, yashashga bo'lgan munosabatlarida asosiy omildir.

Farzand oila muhitida katta bo'lar ekan, uning barcha xulq atvori, atrof muhitga, oilaga bo'lgan munosabati, kelajakda o'zining oila qurishi, farzandlar ko'rishi haqidagi fikrlari shakllanib boradi. Agar oilaning ijtimoiy vazifasi ijobiy bajarilsa, ya'ni bolada oilaga, ota-onaga, keksalarga xurmat, o'zaro yordam kabi xislatlar shakllansa, u kelajakda oila qurgach, o'zi ham farzandlarini xuddi shunday tarbiyalashga intiladi. Demak, yangi avlodning oila qurishida, yangi oilaning shakllanishida oiladagi ijtimoiy vazifalarning bajarilishi asosiy omillardan bo'lib xizmat qiladi.

Oila jamiyat rivojlanib borar mas'uliyatlari ham demografik taraqqiyoti va uni maxsuli sifatida tashkil topar ekan, uning jamiyat oldidagi o'z oshib boradi. Bu mas'uliyat. Oila zimmasiga yuqorida aytilganidek, inson naslini, jamiyatni davom ettiruvchi avlod yaratish, ularni tarbiyalash, kamolga yetkazishdek vazifalarni yuklaydi. Oila ushbu vazifalarni bajarar ekan, o'zi ham ma'lum ma'noda taraqqiy etib boradi. Oilaning taraqqiy etishini u bajarayotgan vazifalar mohiyatiga binoan uch yo'nalishda belgilash maqsadga muvofiqdir.

Oilaning taraqqiyoti:

Oilaning demografik taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti.

Oilaning iqtisodiy taraqqiyoti.

Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti oila a'zolarining ma'lumotlilik darajasi, ijtimoiy mavqeyi, salomatligi borasidagi hamda ularning ta'lim-tarbiya, urf-odat, fan va madaniyat, tabiat va jamiyatga bo'lgan munosabatlarini takomllashib borishidir.

Oilaning oziq-ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan narsalar bilan ta'minlanish darajasining o'zgarib borishi, uning iqtisodiy taraqqiyotini belgilaydi.

Oilaning demografik taraqqiyoti deganda esa, oilaning tashkil topishi, miqdori, demografik tarkibi va faoliyatining ma'lum davrlarda o'zgarib borishi tushuniladi.

Ko'rinib turibdiki, oila o'z mohiyati bilan jamiyat hayotining turli qirralarini aks ettiradi. Shuning uchun ham oila qator ijtimoiy fanlarning o'rganish mavzusidir. Demografiya oilani o'rganar ekan, asosiy e'tiborni uning avlod yaratuvchilik, jamiyatni davom ettiruvchilik faoliyatiga qaratadi. Oilaning demografik taraqqiyoti, asosan statistik ma'lumotlar yordamida o'rganiladi. Bunday

ma'lumotlar esa, oilani muntazam ro'yxatga olib borish va aholi o'rtasida sotsiologik-demografik tadqiqotlar o'tkazish yo'li bilan to'planadi.

Oila haqidagi statistik ma'lumotlar, ularning tuzilish tizimi jahondagi hamma davlatlarda ham aynan bir xil emas. U har bir davlat statistikasi uchun qayd etilgan oilaning statistik tushunchasiga va o'tkazilayotgan aholi ro'yxati dasturiga bog'liqdir. Dastur tuzishda aholining oilaviy tarkibi, oilaviy yashash turlari asos qilib olinadi. Qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda oiladagi farzandlar kamolot yoshiga yetib oila qurgach, ular iqtisodiy jihatdan mustaqil yashaydilar va alohida oila hisoblanadilar. Ba'zi davlatlarda esa 20 yoshdan oshgan har bir yigit qiz oila qurmasa ham, o'zi alohida oila hisoblanadi. Yana boshqa davlat statistikasida turmush qurib ota-onasi oilasiga qaytib kelsa ham ularni alohida oila yoki yolg'iz yashovchilar qatorida hisoblanadi. Ba'zi xollarda qarindosh, qondosh bo'lmagan begona kishilar ham bir oila bo'lib yashaydilar.

Jahon statistikasida "Oila" tushunchasi bilan birga "Uy xo'jaligi" tushunchasidan ham foydalaniladi. Unda aholining oilaviy holati haqidagi ma'lumotlar uy xo'jaliklari bo'yicha to'planadi. Uy xo'jaligi – birga xo'jalik yurituvchi, birga yashovchi kishilarni biriktiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy yacheykadir. Uy xo'jaligi tushunchasi oiladan farq qilib, unda faqat qarindoshlik munosabatlari asosida birikkan kishilargina emas balki, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar asosida birga yashovchi begona kishilar ham, alohida mustaqil xo'jalik yurituvchi yolg'iz kishilar ham kiritiladi.

Uy xo'jaligi tushunchasi hamma davlatlarda ham bir xil emas. U har bir davlatning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitiga, unda istiqomat etuvchi xalqning turmush tarziga, urfodatlariga bog'liqdir. Ba'zi davlatlarda uy xo'jaligi uchun

kishilarning birga yashashi asos qilib olinsa, boshqa bir davlatda esa ularning birga ovqat tayyorlashi, birga ovqatlanishi asos qilib olingan.

Uy xo'jaligi ikki turga bo'linadi: shaxsiy va jamoa xo'jaligi. Shaxsiy uy xo'jaligida bir uyda yashovchi, birga xo'jalik yurituvchi va o'zlariga o'zlari ovqat tayyorlovchi kishilar guruhi kiradi. Bunday guruhlarda bir uyda, yoki bir nechta uyda yashovchi yoki uyi bo'lmagan kishilar ham yashashlari mumkin. Bunday uy xo'jaligida, bir uyda yashovchi ota-ona, bola, qarindoshlardan tashqari ikki yoki undan ortiq bir xo'jalikda yashovchi, lekin qarindosh bo'lmagan yolg'iz kishilar, xizmatkorlari bilan yashovchi yolg'iz ayol yoki erkaklar ham kiradi.

Jamoa xo'jaliklariga bolalar, qariyalar nogironlar uylari, qamoqxonalar, kazarmalar, surunkali kasallar yashovchi kasalxonalar va boshqa shunga o'xshash muassasalar kiradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, juda ko'p davlatlarda uy xo'jaligining asosiy qismini nikoh va qon-qarindoshlik asosida tashkil topgan oilalar tashkil etadi. Bunday uy xo'jaligi fanda "Oilaviy uy xo'jaligi" deyiladi. Demografiya ana shu oilaviy uy xo'jaligini, aniqrog'i – oilani o'rganadi.

Vizual material

Oila – insonlarning tabiiy-biologik, nikoh, qon-qarindoshlik, iqtisodiy, ma'naviy munosabatlarga asoslangan turmush birligi va o'zaro javobgarlik orqali bog'langan ijtimoiy guruhidir

BUNI YODDA
TUTING

O'z.R. Konstitutsiyasi 63-
moddasi: Oila jamiyatning
asosiy bo'g'inidir hamda
jamiyat va davlat muho-
fazasida bo'lish huquqiga
ega. Nikoh tomonlarning
ixtiyoriy roziligi va teng
huquqliligiga asoslanadi.

Oilaning demografik mezonlarga ko'ra turlari

Poligam –
ko'p
nikohli oila

Monogam
– bir
nikohli oila

Ekzogam –
qayta
tuzilgan

Oilada istiqomat
etuvchi oila
a'zolarining
tarkibiga ko'ra
turlari

Oddiy oila (nuklear)

Murakkab (ko'p bog'inli)

Oila yadrosini tashkil etgan er-xotin
hayotligiga, shu oilada birga yashash va
yashamasligiga ko'ra turlari

Tugal (to'liq) oilalar

Tugalmas (noto'liq) oilalar

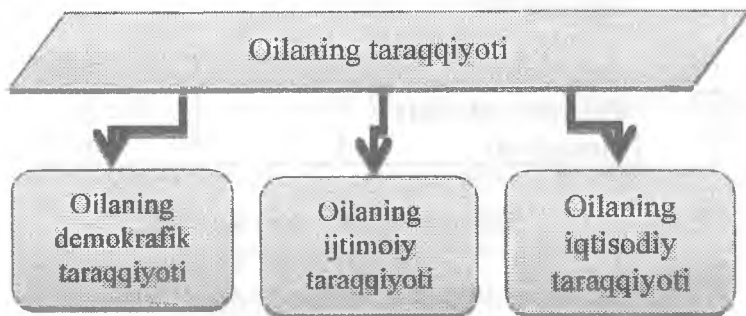
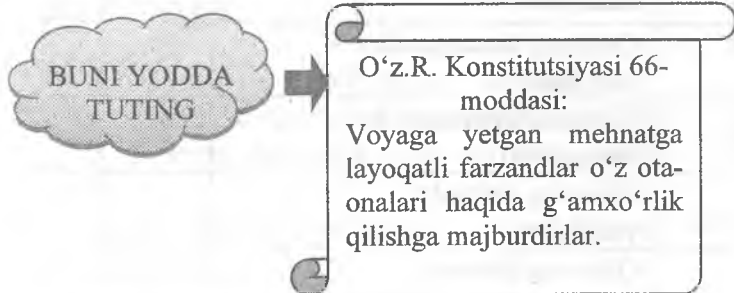
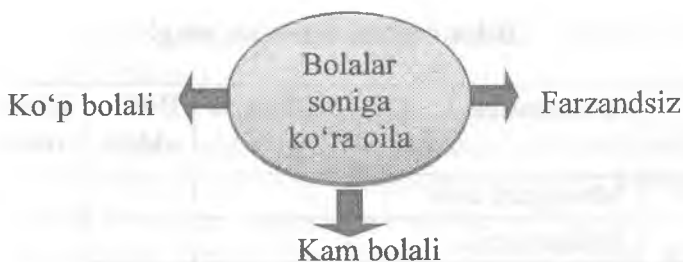
Oilada istiqomat etuvchi a'zolarining miqdoriga ko'ra
oilaning turlari

1. kichik oilalar – 2-4 kishilik
2. o'rta oilalar – 5-6 kishilik
3. katta oilalar – 7-8 va undan ko'p kishilik

BUNI YODDA
TUTING

O'z.R. Konstitutsiyasi 65-moddasi:

Farzandlar ota-onalarning nasl-nasabidan va fuqarolik holatidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar. Onalik va bolalik davlat tomonidan muhofaza qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 64-moddasi:
Ota-onalar o'z farzandlarini voyaga yetgunlariga qadar boqib va tarbiyalashga majburdirlar. Davlat va jamiyat yetim bolalarni va ota-onalarning vasiyligidan mahrum bo'lgan bolalarni boqish, tarbiyalash va o'qitishni ta'minlaydi, bolalarga bag'ishlangan xayriya faoliyatlarni rag'batlantiradi.

Bilimingizni sinab ko'ring!

	Tushuncha	Bilaman	Bilib oldim	Bilishni xohlayman
	Monogam oila			
	Poligam oila			
	Ekzogam oila			
	Oilaning demografik vazifalari			
	Oilaning demografik taraqqiyoti			
	Oilaning ijtimoiy vazifalari			
	Oilaning ijtimoiy taraqqiyoti			
	Oilaning iqtisodiy vazifalari			
	Oilaning iqtisodiy taraqqiyoti			

Bilimlaringizni sinab ko'ring!

1-expert varag'i.

1. Oila deganda nimani tushunasiz?
2. Poligam oila shaklini tushuntirib bering
- 3 Bir nikohli oila nima deb ataladi?

(javob varaqalarini jadval, sxema klaster kabilar orqali ifodalang)

2-exspert varag'i

1. Oilada istiqomat qiluvchi oila azolarining tarkibiga ko'ra oilaning qanday turlari bor?
2. Oddiy oilaga ta'rif bering.
3. Murakkab oila qanday tuzilgan bo'ladi?

(javob varaqalarini jadval, sxema klaster kabilar orqali ifodalang)

3-expert varag'i

1. Oilaning demografik vazifasiga nimalar kiradi?
2. Oilaning ijtimoiy vazifasini tushuntirib bering?
3. Oilaning yana qanday vazifasi bor?

(javob varaqalarini jadval, sxema klaster kabilar orqali ifodalang)

4-expert varag'i

1. Tugal oila deganda nimani tushunasiz?
2. Bolalar soniga ko'ra qanday oila turlari bor?
3. Oilaning demografik taraqqiyotini tushuntirib bering?

(javob varaqalarini jadval, sxema klaster kabilar orqali ifodalang)

5-expert varag'i

1. Konstitutsiyamizning nechanchi bobi oilaga bag'ishlangan?
2. Oilaga oid Konstitutsiya moddalaridan misollar keltiring?
3. Oilaning iqtisodiy taraqqiyotini izohlang?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari.

1. Oila nima?

- A. Aholining xo'jaligi
- B. Er va xotinning o'zaro va bolalarga munosabati
- C. Demografik o'tish holati
- D. Insonlarning o'zaro munosabati

2. Demografik oila nima?

- A. Bir bo'g'inli oila
- B. Oilaning bir a'zosi hukmron bo'lgan oila
- C. Ko'p bo'g'inli oila
- D. Oila a'zolari teng huquqliligi

3. Er va xotinning o'zaro va bolalarga munosabati nima deyiladi?

A. Oila B. Do'stlik C. Nikoh D. Jamoa

4. Bir nikohlilik holat qanday nomlanadi?

A. Poligam B. Poliginey C. Poliandri D. Monogam

5. Oilaning taraqqiy etishi qaysi yo'nalishlarda belgilanadi?

A. Demografik, ijtimoiy, iqtisodiy

B. Oddiy va murakkab

C. Tugal va tugalmas

D. Poligam, monogam va ekzogam

6. Oila a'zosini tashkil etgan er-xotin hayotligiga, shu oilada birga yashash va yashamasligiga ko'ra tur-larini aniqlang?

A. Kichik, o'rta, kata oila

B. Tugal va tugalmas

C. Nuklear va murakkab

D. Poligam va monogam

7. Oilaning tashkil bo'lishida asosiy omillar qay-si?

A. Nikoh, qarindoshlik, iqtisodiy-huquqiy

B. Tug'ilish, diniy, milliy

C. Nikoh va tug'ilish

D. Jamiyat va turmush

8. Oilaning ijtimoiy vazifasi nima?

A. Oilada farzandlarning tug'ilishi

B. Oilada farzandlarni tarbiyalash va inson sifatida kamolga yetkazish, salomatligini tiklash

C. Oziq-ovqat, kiyim-kechak va boshqa yashash uchun zarur bo'lgan moddiy vositalar bilan ta'minlash

D. Oilaning tashkil topishi

AHOLINING IRQIY TARKIBI

Tayanch tushunchalar: *irq, irqiy belgilar, asosiy irqalar, oraliq irqiy formalar, yevropoid, mongoloid, negroid.*

Key words: *race, signs of race, main races, interval racial forms, europoid, mongoloid, negroid.*

REJA:

1. Irqlar to'g'risida tushuncha
2. Yevropoid irqi.
3. Mongoloid irqi.
4. Negroid irqi.
5. Aralash irqlar.

Odamlar qadim-qadimdan jamoa-jamoa qon qardosh bo'lib yashab kelishgan. Ana shunday birliklarning eng muhimi ularning irqiy va etnik birliklaridir. Irq bu odamlarning kelib chiqishi, govda tuzilishi va qiyofasi o'xshash bo'lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir.

Irqlarning paydo bo'lishi va odamlar o'rtasidagi irqiy belgi hamda xususiyatlarning kelib chiqishi haqida turli fikrlar bo'lib, keng tarqalgani ikkitadir:

- "Polisentrizm"
- "Monosentrizm"

Antropologlarning bir qismi irqlar juda qadimdan vujudga kela boshlagan deb hisoblaydilar. Bu "polisentrizm" nazariyasidir. Ikkinchi guruhi omillari hozirgi zamon kishisi bir markazda vujudga kelgan, keyinchlik odamlar dunyosining turli qismlariga tarqalib ketgan. Bu "monosentrizm" nazariyasidir. Irqlar xalqlarning asosan tashki ko'rinishiga va undagi farqlarga qarab ajratiladi. Yer sharida uchta katta irq: yevropoid, mongoloid, va negroid hamda ko'plab aralash irqiy formalar ajratilgan.

Uchta irq dunyoning barcha aholisini qamrab ola olmaydi. Asosiy katta irq'larga yaqin hududlarda, har turli irqiy belgilarga ega bo'lgan xalqlar qadimdan yashab kelishgan. Keyingi davrlarda irq'lارaro nikohlarning ko'payishi natijasida turli irq'lar o'rtasidagi aralash turlar ham ko'payib bormoqda.

Turli irq'lar o'rtasidagi aralash irq'lar 2 guruhga bo'linadi: "qadimgi aralash formalar, o'rta asr va yangi davr formolari".

Endi asosiy katta irq'lar va aralash irq'lar formalarining geografik tarqalishi bilan qisqacha tanishib o'tamiz.

Yevropoid irqi:

1. Shimoliy yevropoid.

2. O'rta yevropoid.

3. Janubiy yevropoid.

Bu irq vakillari dunyo aholisining 40% ni o'z ichiga oladi. Bu katta irq hozirgi kunda 3 guruhga bo'linadi.

1) Shimoliy Yevropada yashovchi shimoliy guruh vakillarining bo'yi novcha, sochi (jingalak) sariq, ko'k ko'zli bo'ladi.

2) O'rta Yevropoid guruhi esa: bu irq vakillarining shimoliy yevropoiddan farqli sochlari silliq, yuz-tuzilishi, gavda tuzilishida keyingi qaydlarda farq yuzaga kelmoqda.

3) Janubiy Yevropa, Shimoliy Afrika, Old Osiyo, Shimoliy Hindistonda yashovchi janubiy guruh vakillarinin bo'yi novcha, terisi qorachadan kelgan, sochi qora, ko'xi qora bo'ladi. Balqon yarim oroli xalqlari esa boshi dumaloq. Qora sochli bo'lib, ular ham shu guruhga mansubdir. "Dinara" irqi deb ham yuritiladi".

Mongoloid irqi:

1. Osiyo tarmog'i

2. Amerika tarmog'i

Bu irq vakillari dunyo aholisining 20% ini o'z ichiga oladi. Mongolid irqi ham ikki guruhga bo'linadi. Osiyo guruhi ichida bir-biridan farq qiluvchi tiplar bor. Mongoloid irqining Amerika avlodiga Shimoliy va Janubiy Amerikaning tub aholisi "hindu" kiradi. Mongolid irqining asosiy belgilari: tanasining rangi bug'doy rang, ko'zlari qisq, yonoqlari bo'rtib chiqqan, sochlari to'g'ri.

Mongoloid irqining Osiyo tarmog'i ham shimoliy va janubiy mongoloid irqiga ajratiladi.

Negroid irqi:

Dunyo aholisining 15%ini o'z ichiga oladi. Asosiy irqiy belgilari: Terisini rangi qora, sochlari qora va jingalak, burni keng, lablari qalin. Negroid irqi ham ikki tarmoqqa ajratiladi: Afrika va Okeaniya tarmoqlari. Ekvatorial irqining Afrika tarmog'iga Sahroi Kabirdan janubda joylashgan, ya'ni yashaydigan xalqlar – "negrlar" kiradi. Okeaniya tarmog'iga esa meloneziyaliklar, Yangi Gvineya kakoslari, Avstraliyaning tub xalqlari kiradi.

Aralash irq formalari:

Qadimgi aralash irqiy forma yoki tiplarga "Efiop", "G'arbiy Sudan" tipi kiradi. Ularning ko'p belgilari Arablarga o'xshaydi. Ammo ular negroidlar singari qora tanli. Mongoloid bilan Yevropoid o'rtasidagi qadimgi aralash formalar G'arbiy sibirning janubiy qismida yashaydi. Araslh irqiy formalarning ikkinchi katta guruhiga o'rta asrlar va yangi davr aralash formalari kiradi. Bunday aralash formalari tarqalgan hududdan biri O'rta Osiyo respublikalaridir. Aralash formalar o'z navbatida ikki tipga bo'linadi.

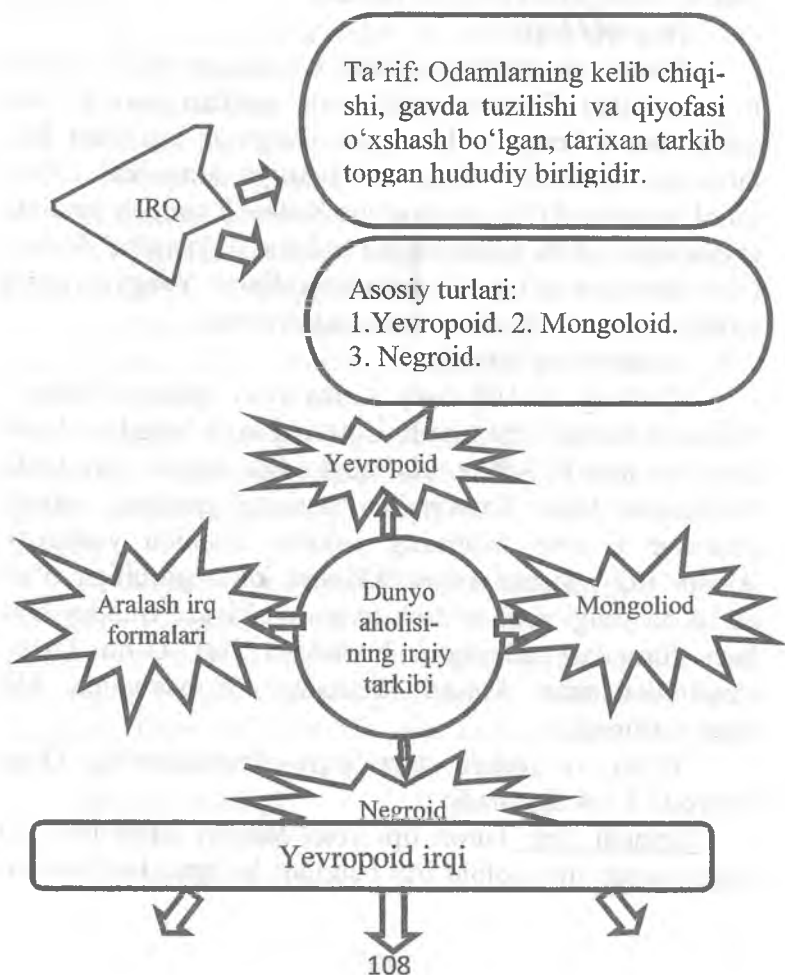
O'rta va yangi davr irqiy formalarining O'rta Osiyoda 2 tipi ajratiladi:

Birinchi tipi: Turon tipi yoki Janubiy Sibir tipi. Bu tipga asosan mongoloid irqi belgilari ko'proq bo'lgan qo-

zoqlar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar kiritiladi. Ikkinchi tipi: O'rta Osiyo tipi: bularga yevropoid irqining janubiy avlodiga xos belgilar saqlangan o'zbeklar, turkmanlar kiritiladi.

Umuman, dunyodagi uchta asosiy katta irq orasida juda ko'plab boshqa aralash forma va tiplar vujudga kelgan va vujudga kelmoqda.

Mavzu yuzasidan vizual materiallar

Yevropa, Janubi-g'arbiy va Janubiy Osiyo, Shimoliy Afrika, Shimoliy Amerika, Janubiy Amerika, Avstraliya

Asosiy belgilari:
bo'yi novcha, sochi sariq yoki qora, ko'zi ko'k yoki qora, terisi oq yoki qoracha.

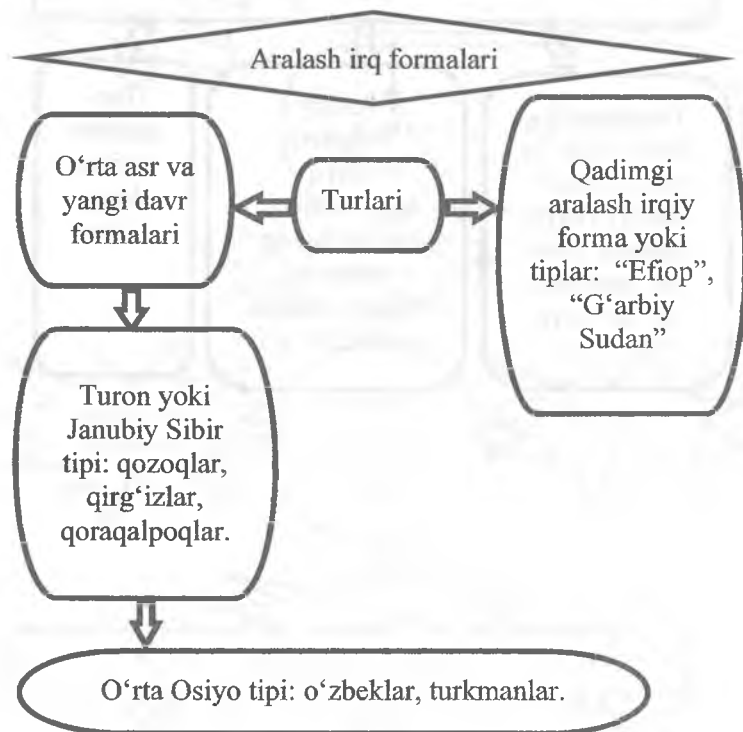
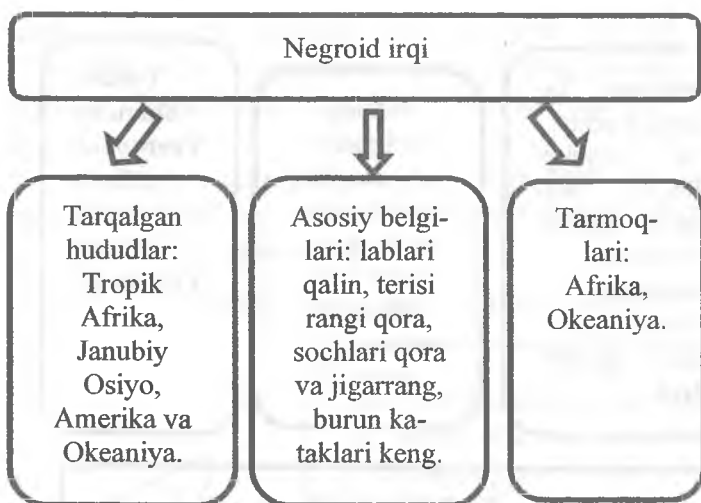
Turlari:
Shimoliy Yevropoid, O'rta Yevropoid, Janubiy Yevropoid.

Mongoloid irqi

Tarqalgan hududlar: Sharqiy Osiyo, Janubi-sharqiy Osiyo, Kanada, Janubiy Amerika, O'rta Osiyo

Asosiy belgilari:
terisi bug'doyrang, ko'zlari qisq, yonoqlari bo'rtib chiqqan, sochlari to'g'ri

Tarmoqlari:
Osiyo, Amerika

BUNI
YODDA
TUTING.

Dunyo aholisining:
Yevropoid irq vakillari 40%ini,
Mongoloid irq vakillari 30%ini
Negroid irq vakillari 15%ini tashkil etadi.

FSMU: "Dunyo aholisining irqiy tarkibi jamiyat ijtimoiy hayotining rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatadi?"

FIKRingizni bayon eting:	
Fikringizni bayoniga SABAB ko'rsating:	
Fikringizni isbotlashga MISOL keltiring:	
Fikringizni UMUMLASHTIRING:	

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari.

1. Aralash va oraliq irqalar vakillari dunyo aholisini necha foizini tashkil etadi?

A. 30 % B. 15 % C. 50 % D. 70 %

2. Yangi davr o'tish irqini belgilang?

- A. Negroid-Yevropoid, Yevropoid-Afrika
- B. Yevropoid-Hindu, Yevropoid-Mongoloid
- C. Yevropoid-Hindu, Yevropoid-Afrika
- D. Yevropoid-Mongoloid, Yevropoid-Afrika

3. Mongoloid irqining tarmoqlarini belgilang.

- A. 3 ta; Osiyo, Afrika, Yevropa
- B. 2 ta; Osiyo va Afrika
- C. 2 ta; Osiyo va Amerika
- D. 3 ta; Osiyo, Amerika, Afrika

4. Yevropoid irqi qaysi hududlarda tarqalgan?

- A. Shimoliy yevropoid, G'arbiy va Janubiy Yevropa
- B. Shimoliy, O'rta va Janubiy Yevropa
- C. Markaziy Yevropa va Sharqiy, Janubiy Yevropa
- D. G'arbiy, O'rta, Janubiy Yevropa.

5. Monosentrizm nazariyasi to'g'ri ko'rsatilgan javobni aniqlang?

- A. Markazlilik
- B. Ko'p markazlilik
- C. A va B javob to'g'ri
- D. Bir markazlilik

6. Aparteit siyosat nima?

A. Irqlarning kamsitilishi asosida kelib chiqqan siyosat

B. Negrlarni maxsus alohida geto va btustonlarda yashashga majbur qilish

C. Oliy irq vakillari tomonida past irq vakillarini kam sitilishi

D. Germaniyada fashistlar mafkurasi asosida kelib chiqqan siyosat

7. Irqiy kamsitilishga qarshi maxsus konsepsiya qachon qabul qilingan?

- A. 1960-yil
- B. 1969-yil
- C. 1973-yil
- D. 1988-yil

8. Polisentrizm nazariyasi nima?

- A. Yagona markazlilik
- B. Ko'p markazlilik
- C. Ijtimoiy kelib chiqish
- D. Irqiy tenglik

AHOLINING MILLIY TARKIBI

Tayanch tushunchalar: *urug', qabila, elat, millat, xalq, bir millatli davlatlar, ko'p millatli davlatlar.*

Key words: *kin, tribe, ethnic group, nation, people, multinational states, mono national states.*

REJA:

1. *Urug' to 'g'risida tushuncha.*
2. *Qabila to 'g'risida tushuncha.*
3. *Elat to 'g'risida tushuncha.*
4. *Millat to 'g'risida tushuncha.*
5. *Xalq to 'g'risida tushuncha.*
6. *Aholining milliy tarkibi to 'g'risida.*

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Kishilarning eng qadimiy etnik birligi – urug' kategoriyasidir. Bu kategoriya asosan, ibtidoiy jamoa tuzimida vujudga kelib odamlarning qon qardonligiga asoslangan edi. Hozirgi davrda faqat Osiyo, Afrika va Amerikada urug'chilik uchraydi.

Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi – qabiladir. Urug'larning qabilalarga aralashuvi ham kishilarning ibtidoiy jamoa tuzimiga xos umumiyligidir. Dastlabki qabilalarni bir necha urug' birlashtirar, ular o'zaro ekzogamiya asosida bog'langan bo'lar edilar. Urug' va qabilalar kategoriyalaridan keyin elat kategoriyalari vujudga kelgan. Elat urug' va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir. Elat birligi asosan feodalizm jamiyati davrida ba'zan esa quldorlik davridayoq tashkil topa boshlagan.

Elat – kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir. Elatlarning o'z nomlari, tili umumiy madaniyat va

psixik xususiyatlari tarkib topa boradi. Elatlar hududiy umumiylikka ega bo'lib, ma'lum darajada iqtisodiy aloqalar qila boshlaydi. Bu belgilar millatlardagi singari hali yaxshi taraqqiy etgan emas, albatta. Elatlarning tashkil topishida feodalizm davriga xos jarayon davlatlarning tashkil topishi ham ma'lum rol o'ynagan, ammo ayrim elatlarning hududiy joylashuvi ba'zi xollarda davlatlarning chegaralariga to'g'ri kelavermas edi. Kapitalizmning taraqqiy etishi bilan elatlar millatlarning vujudga kelishi va tashkil topishida ba'za bo'lib xizmat qiladi. Ammo bu xolda ham chegara to'g'ri kelishi shart emas. Masalan, bitta elat bir necha millatlarning tashkil topishi uchun ba'za bo'lib xizmat qilishi yoki aksincha bir necha elatlarning birlashuvidan bitta millat vujudga kelishi mumkin.

Millat – ma'lum hududda yashovchi kishilarning ijtimoiy-etnik birligi bo'lib, kishilar umumiyligining kapitalizmga xos formasidir. Yuqorida ko'rib o'tilgan etnik birlik kategoriyalaridan millat shu bilan farqlanadiki, millatlarda hududiy birlik iqtisodiy va madaniy aloqalar mustaxkam o'rin oladi, yagona milliy til tashkil topadi, milliy ong rivojlangan bo'ladi. Millat – etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, hududi, umumiy iqtisodiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak. Xalq – kishilarning hududiy birligi.

Ayrim mamlakat yoki butun jahon aholisining milliy tarkibini aniqlash juda mushkul vazifadir. Turli mamlakatlarda yashovchi xalqlar ro'yxatini tuzish dastlabki bosqichdanoq aholining biror guruhining qandayligini: etnik birlikni ya'ni alohida xalqni tashkil etadigan yoki xalqning bir qismini (etnografik guruhini) yoki birlikning boshqa bir ko'rinishini, masalan, davlat siyosiy ko'rinishini ko'rsatish zarur, ammo bunday masalalarni hal qilish ko'pincha qiyin bo'ladi. Ko'p hollarda etnografik

guruhlar o'ziga xos madaniy va maishiy elementlar tavofut qilibgina qolmay, balki alohida dialektlarda gaplashib, etnik jihatdan o'z-o'zini butunlay boshqacha anglashga ham olib keladi. Qisman ancha yaxshi o'rganilgan xalqlarda ayrim guruhlar yaqin o'tmishda ham rasmiy statistika ma'lumotlariga ko'ra alohida xalq sifatida ajralib kelinar edi.

Jahon mamlakatlarida konsolidatsiya va assimilyatsiya (korishish) jarayonining keng ko'lamda avj olish tufayli o'ziga hos o'tkinchi til va madaniy formali, milliy jihatdan o'z-o'zini anglash kabi yetarli, muhim belgili aholi guruhlari mavjuddir. Binobarin, bunday guruhlardan biriga misol qilib, Bosqirdistonda yashovchi tatarlarni ko'rsatishimiz mumkin. Aholining bu qismi hozircha tatar xalqini bir bo'lagi hisoblanadi.

Xalqlarni sonini aniqlashdagi qiyinchilik esa, jahon aholisini etnostatistik jihatdan yetarli o'rganilmaganligiga bog'liqdir. Hozirgi vaqtda butun jahon mamlakatlari aholi soni ro'yxatga olindi. Biroq bunday ro'yxatlarning ko'pchiligi aholining milliy tarkibini o'z oldiga maqsad qilib qo'ymagan. Bir qator mamlakatlarda milliy tarkib (yoki til) haqidagi masalaning yo'qligi, aholining etnik jihatdan nisbatan bir xilligiga bog'liqdir. Bunda maskur masala muhim rol o'ynamaydi. Ammo butun dunyo aholisining milliy tarkibini bilish mushkul masala. Bu masalaning mushkulligi jahon aholisini etnostatistik jihatdan yetarli o'rganilmaganligidir. Xatto hozirgi aholi ro'yxatlari o'z oldiga vazifa qilib qo'ymaydi. Bunga bir qancha sabablar bor ayrim mamlakatlarda ro'yxatlar o'tkazishda milliy mansublik etnik jihatdan nisbatan bir xil bo'ladi. Boshqa hollarda bunday ko'rsatkichning bo'lmasligi mumkin. Chunki hukmron davrlar mayda millatlar va ular bilan bog'liq bo'lgan milliy muammolar go'yo hal bo'lgan

demoqchi bo'ladilar hamda o'z mamlakatlarini yahlit milliy mamlakat sifatida ko'rsatishga intiladilar¹.

Chet el ro'yxatlarining milliy masala aks etgan ma'lumotlaridan ham foydalanish ancha qiyin. Chunki, ayrim olimlar tomonidan qabul qilingan etnik hamda etnik umumiylik odatda chet el adabiyotlaridagi tushunchalardan farq qiladi. Masalan, ingliz, fransuz yoki ispan tili etimologiyasidan foydalanuvchi ko'pincha mamlakatlarda «millat» tushunchasi doimo «davlat» tushunchasi bilan tenglashadi, «millat» atamasi esa davlatga mansublikni bildiradi. Ayrim aholishunos olimlar esa aralashtirib yuboradilar. AQSHda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida millat masalasi irq masalasi bilan aralashtirilgan (oq tanli, negr, amerikalik, hindu, hitoy, yapon, filippinlik va boshqalar).

Shuningdek, dunyoning barcha qismlarida milliy jipslashish va qorishishi jarayonlari keng ko'lamda yoyilganligini e'tiborga olsak, planetamiz aholisini milliy tarkibini aniqlashning mushkulligi yanada aniq ko'rinadi.

Quyida xorijiy Yevropa, xorijiy Osiyo, Afrika, Amerika, Avstraliya va Okeaniya bo'yicha aholining milliy tarkibi haqidagi ma'lumotlarni keltiramiz.

Horijiy Yevropa. Yevropa mamlakatlari aholisining milliy tarkibi buyicha 3 guruhga bo'lamiz: 1. Bir millatli davlatlar. 2. Ko'p millatli davlatlar. 3. Oraliq davlatlar.

Bir millatli davlatlarga Yevropada 20 dan ortiq davlatlar kiradi (Polsha, Shvetsiya, Germaniya, Vengriya, Daniya, Portugaliya va boshqalar). Ba davlatlarning har birida o'z asosiy millati xalqning 90%ini yoki undan ortig'ini tashkil etadi.

¹ Richard S. Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Utah,USA.2011. Mazmun-mohiyatidan foydalanildi.

Ko'p millatli davlatlarga Buyuk Britaniya, Ispaniya, Shveysariya, Chehiya, Sloveniya, Belgiya va boshqa davlatlar kiradi. Jumladan, Buyuk Britaniyaning asosiy millati inglizlardan tashkari, shotlandiyaliklar, irlandlar, yahudiylar va boshqa mamlakatlardan ko'chib kelgan ko'plab muhojirlar yashaydi.

Ispaniyaning shimoli-sharqida katalonlar, shimoli-garbida finikiyaliklar va shimolida basklar istiqomat qiladi. Bunday misollarni xorijiy Yevropaning ayrim boshqa mamlakatlarida ham ko'rish mumkin.

Xorijiy Yevropaning ko'pchilik mamlakatlarida milliy masala hali ham hal qilinmagan. Yevropadagi dunyoning boshqa qismlaridan ko'chib kelgan immigrantlar esa og'ir ahvolda yashaydi. Faqat mustaqil davlatlardagina teng huquqli hisoblanadi.

Xorijiy Osiyo aholisining soni jihatidagina emas, ko'p millatligi bo'yicha ham dunyoning boshqa qismlaridan ajralib turadi. Bu yerda bir millatli davlatlar juda kam. Bir millatli davlatlarga asosan Yaponiya, Koreya va ayrim arab davlatlarining kiritish mumkin. Arab mamlakatlaridan Iroq, Suriya, Livan va Turkiyada asosiy millatdan tashqari ko'plab mayda millatlar yashaydi. Eron — Osiyoda aholisining etnik tarkibi xilma-xil bo'lgan mamlakatlardan biridir. Eronda asosiy millat va elatlar (20 dan ortiq xalqlar) yashaydi. Afg'oniston, Pokiston, Myanma, Xitoy va Filippin ham ko'p millatli davlatlardir. Osiyoning ko'pchilik mamlakatlarida milliy masala hal qilingan emas. Ayrim xalqlar bir necha davlatlarga bulinib ketgan, masalan, kurdلarning etnik hududi Turkiya, Eron, Iroq, Suriya o'rtasida bo'lib olingan balujlar etnik hududi Eron, Afg'oniston, Pokiston o'rtasida. Bunday misollarni esa ham bir nechtasini keltirish mumkin. Bunday hollar esa milliy o'zaro hamkorlikni qiyinlashtiradi va davlatlar

o'rtasida munosabatlardaayrim nizolarni keltirib chiqaradi. Kurd va pushtun, turk muammolari milliy masala negizida kelib chiqan va murakkab, keskin siyosiy muammoga aylangan. Xitoyda mayda millatlarga qarshi millatlarni «xitoylashtirish» siyosati yahudiy-arab mojarolari ana shunday muammolardandir.

Afrika aholisining milliy tarkibi o'ziga xos, uzoq davom etgan mustamlakachilik afrikaliklarning ijtimoiy iqtisodiy va madaniy rivojlanishni ancha orqada qoldirdi. Ularning yirik millatlar va elatlarga birlashuviga halal berdi. Mutaxassislar Afrika aholisini milliy tarkibiga ko'ra 3 ta etnik hududga bo'lishadi:

1. Shimoliy Afrika va qisman shimoliy-sharqiy Afrika. Bu rayonlarda bir-biriga yaqin bo'lgan xalqlar – arablar va barbarlar yashaydi. Shimoliy Afrikada arab tilida gaplashuvchi bir necha millatlar tarkib topgan (marokashliklar, tunisliklar, liviyaliklar, misrliklar).

2. Sharqiy va Garbiy Sudan (hududiy jihatdan Sudan tabiiy geografik hududiga to'g'ri keladi). Bu oblastning g'arbida – Atlantika sohilida, Gvineya qo'ltig'i sohilida – gvineyaliklar, Sudan davlati hududida asosan, arablar yashaydilar.

3. Tropik va Janubiy Afrikada bir-biriga yaqin tilda gaplashuvchi va madaniyatida ham ko'pincha umumiylikka ega bo'lgan bantu xalqlari yashaydi.

Afrikada ham ayrim bir butun xalqlar turli mamlakatlar o'rtasida bir-biridan siyosiy chegaralar orqali. Masalan, Fulbe xalqi Nigeriya, Senegal, Gvineya, Mali, Kamerun, Burkina-Faso, Benin, Mavritaniya, Gambia mamlakatlarida bo'linib yashaydi; Majito xalqi Senegal, Mali, Kot-Divuar, Gambia, Serra-Leone, Gvineya, Gvineya-Bisau mamlakatlarida yashaydi. Bundan ahvol

Afrikada turli elatlar va etnik guruhlarining jipslashishi, millatlar tashkil topishini qiyinlashtiradi.

Afrika aholisining milliy tarkibi haqida gapirganda, bu yerda yashovchi kelgindi xalqlarni ham e'tiborga olish zarur. Asosan, inglizlar, afrikanerlar, fransuzlar, portugallar Afrika aholisining 5% ini tashkil qiladi. Ular qit'a ning janubida va Zimbabveda yashaydilar va oqlar hukmronligiga asoslangan irqchilik davlatlarini barpo qilganlar. Hozirda ular mustaqil Afrika davlatlariga aylanganlar.

Amerika aholisining milliy tarkibida ko'pchilikni (95%) Yevropadan kelganlarining avlodlari va ularning boshqa xalqlar bilan aralashuvidan vujudga kelgan xalqlar qamrab olgan. Amerika aholisini ko'pchilik qismi ingliz va ispan tilida, ozroq qismi portugal va boshqa tillarda so'zlashadi. Bu yerda millatlar, davlatlar chegaralariga qarab ataladi. Masalan, AQSH millati – amerikaliklar, Kanada millati – kanadaliklar deyiladi.

Amerika mamlakatlari aholisi o'z millatlarini davlatlari aholisi o'z millatlarini, davlatlarining nomi bilan; masalan braziliyaliklar, kubaliklar, peruliklar va boshqalar, biroq turli xalqlarning aralashishi bir-biridan ancha fark qiladi. Masalan paragvayliklar, peruliklar, boliviyaliklar, ekvadorliklar, gondurasliklar, salvadorliklar, nikaragualiklar va panamaliklar asosan, metislardan iborat. Dominikaliklarning ko'pchiligi esa mulatlardir.

Amerikada, shuningdek, asosan negrlardan iborat bo'lgan millatlar ham bor (gaitiliklar, yamaykaliklar va boshqalar). Peru, Boliviya, Ekvador, Meksika aholisining anchagina qismini hindular tashkil qiladi.

Avstraliya va Okeaniya aholisini etnik tarkibiga ko'ra mutaxassislar ikkita oblastga bo'lishadi:

1) Avstraliya va Yangi Zelandiya davlati. Bu mamlakatlar aholisining milliy tarkibi bir xil bo'lib,

Avstraliyalik inglizlardan va Yangi Zelandiyaning juda kam qolgan tub xalqlaridan iborat.

2) Polineziya, Melaneziya va Mikroneziya orollari. Bu orollardagi aholi etnik qabila-qabila bo'lib yashaydi. Ularda etnik jinslashish jarayoni Okeaniyaning ayrim katta orollardagina boshlangan. Hozirgi paytda xalqlar sifatida jipslasha boshlagan xalqlarga samoaliklar, fidjiliklar, gavailiklar va taitiliklarni kiritish mumkin. Odatda, butunlay boshqa tillarda gaplashuvchi bir necha xalq umumiy nom bilan Yangi Gvineya kanuslari deb ataladi. Okeaniyaning boshqa kichik orollarida etnik jarayonlar ham past bosqichdaligini ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston – ko'p millatli respublika.

Nisbatan sanoatlashgan viloyat va shaharlarda mahalliy xalqlardan tashqari boshqa millat vakillari ham ko'p (Toshkent, Navoiy viloyatlari, Toshkent, Chirchiq, Angren, Olmaliq, Zarafshon, Farg'ona va boshqalar), Xorazm viloyati aholisi bir millatli – deyarli 95% aholi o'zbeklardan iborat. O'zbeklarning hissasi Toshkent shahri va viloyati hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida kamroq. Qoraqalpoqlar, asosan, Qoraqalpog'iston Respublikasida yashaydi. Tojiklar Samarqand, Namangan, Surxondaryo, Farg'ona, Buhoro viloyatlarida yashaydi. Qozoqlar Qoraqalpog'istonda, Navoiy va Toshkent viloyatlarida, qirg'izlar Jizzax, Toshkent, Andijon viloyatlarida, turkmanlar Surxondaryo, Qashqadaryo, Qoraqalpog'istonda nisbatan ko'proq joylashgan. Bularan tashqari, respublikamizda ukrain, tatar, koreys, boshqird, arman, ozarbayjon va boshqa millat vakillari ham yashaydi.

Mavzuga oid qisqacha ma'lumotlar:

Xalqlar soniga ko'ra davlatlar: Hindiston, Indoneziya 150 xalq, Filippinda – 100ta, Vetnam – Hitoy – 50, Eron, Afg'oniston, Myanma, Tayland – 30 ta.

Asosiy millati 95%ni tashkil etadigan mamlakatlar:

Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya, Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Armaniston, Yaman, Ummon, Qatar, Misr, Liviya, Somali, Madagaskar.

Asosiy millati 70-95% ni tashkil etgan davlatlar:

Buyuk Britaniya, Fransiya, Islandiya, Finlyandiya, Ruminiya, Jazoir, Marokash, Zimbabve, Mavritaniya, Botsvana, Suriya, AQSH, Avstraliya, Yangi Zelandiya, O'zbekiston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tojikiston.

O'zbekistonda o'zbeklar 83% ni tashkil etadi.

Asosiy millati 70% dan kam bo'lgan mamlakatlar:

Eron, Afg'oniston, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, Sharqiy, Janubiy Afrika mamlakatlari.

Mavzu yuzasidan visual materiallar

Kishilarning qadim zamonlarda vujudga kelgan umumiyliklari etnik birliklardir. Kishilarning eng qadimgi etnik birligi – urug' kategoriyasidir.

Odamlar etnik birligining ikkinchi yuqoriroq bosqichi – qabiladir. Elat – urug' va qabila birliklariga nisbatan yuqoriroq bosqichdir.

Elat – kishilarning millatdan oldingi tarixiy birligidir.

Millat – ma'lum bir hududda yashovchi odamlarning sotsial-etnik birligi. Millat etnosning eng yuksak darajasidir. Millat bo'lishi uchun tili, hududi, milliy madaniyati, umumiy iqtisodiy faoliyati va milliy ong shakllangan bo'lishi kerak.

Dunyo mamlakatlari aholisining milliy va etnik tarkibiga ko'ra g'uruhlari

Birinchi
guruh

Bir millatli, ya'ni asosiy millatlar jami aholisining 95%dan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar.

Yevropada: Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Germaniya va boshqalar. Osiyoda: Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Bangladesh, Mongoliya, Yaman, Ummon, Qatar va boshqalar.

Afrikada: Misr, Liviya, Somali, Madagaskar.

Ikkinchi
guruh

Ushbu ko'rsatkich 70-90%gacha bo'lgan mamlakatlar Buyuk Britaniya, Fransiya, Ruminiya, Jazoir, Zimbabve, Mavritaniya, Ispaniya, Botswana, Xitoy, Vetnam, Kambodja, Turkiya, Suriya, O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Ozarbayjon davlatlari kiradi.

Uchinchi
guruh

Eron, Afg'oniston, Gruzija, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari va boshqalar. Asosiy millat umumiy hajmi aholining yarmidan kam yoki ortiq 70% dan past ko'rsatkich bilan ifodalanadi.

To'rtinchi
guruh

Aholisi bir necha yirik millatlarga ega, lekin ulardan birortasining ulushi sezilarli bo'lmagan mamlakatlar: Hindiston, Indoneziya, Filippin, Rossiya, Shetsariya, Garbiy Yevropa, Afrika mamlakatlari.

Xalqlar soniga ko'ra

Hindiston, Indoneziya - 150 xalq

O'zbekiston - 130, Filippin - 100 ta

Vetnam, Xitoy - 50 ta

Eron, Afg'oniston, Myanma, Tayland - 30 ta

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KONSTITUTSIYASI

18-modda. O'zbekiston Respublikasida barcha fuqarolar bir xil huquq va erkinliklarga ega bo'lib, jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, qonun oldida tengdirlar. Imtiyozlar faqat qonun bilan belgilab qo'yiladi hamda ijtimoiy adolat prinsiplariga mos bo'lishi shart.

DINLAR VA DINIY TARKIB HAQIDA TUSHUNCHA

Tayanch tushunchalar: *dunyo dinlari, yo'nalishlar, mazhablar, islom, nasroniylik, buddaviylik, mahalliy dinlar, vijdon erkinligi.*

Key words: *religions of the world, sects, Islam, Christianity, Buddhism, local religions, tolerance.*

REJA:

1. *Jahon dinlari to'g'risida tushuncha.*
2. *Nasroniylik dini va unga e'tiqod qiluvchi xalqlar.*
3. *Islom dini va unga e'tiqod qiluvchi xalqlar.*
4. *Buddizim dini va unga e'tiqod qiluvchi.*
5. *Mahalliy dinlar.*

Din – xudoga, farishtalarga, xudo tomonidan yuborilgan payg'ambarlarga va muqaddas hisoblangan kitoblarga ishonishdir.

Jahon aholisi juda ko'p dinlarga e'tiqod qiladilar. Ayrim xalqlarda allaqachonlar tugab ketgan ibtidoiy din shakllari (totemizim, magiya, fetishizm, anemizim) hamon saqlanib qolgan. Jahon aholisining ko'pchilik qismi e'tiqod qiladigan asosiy dinlar 3 ta: nasroniylik, islom va budda dinlari. Odatda bu dinlarni "dunyo dinlari" deb ataladi. Taxminiy hisobga ko'ra, nasroniylik diniga 1 milliarddan ortiq kishi e'tiqod qilishadi. Nasroniylik dini eng keng tarqalgan dindir.

Nasroniylik dini eramizning 1-asri 2-yarmida Rim imperiyasining sharqida paydo bo'lgan. U o'rta asr boshlaridayoq Yevropaning barcha xalqlari diniga aylangan. Nasroniylik dinini dunyoning boshqa hududlariga kirib borishi ko'proq buyuk geografik kashfiyotlar davriga

to'g'ri keladi. Nasroniylik bir necha tarmoqlarga bo'linadi. XI asr o'rtalarida nasroniylikning 2 mazhabi: katolik va pravoslavlar vujudga keldi.

Katolik mazhabiga Fransiya, Italiya, Ispaniya, Portugaliya, Irlandiya, Avstriya, GFRning janubiy rayonlari katolik cherkovi ta'sirida, dinchi polyaklar, chexlar, slavyanlar, vengerlar katolikka e'tiqod qiladi. AQSH aholisining $\frac{1}{4}$ qismi katoliklar, Lotin Amerikasining ko'pchilik qismi ham katolik diniga e'tiqod qiladi.

Nasroniylikning pravoslav mazhabiga Gretsiya aholisi, bolgarlar, ruminlar, ruslar, ukrainlar, beloruslar e'tiqod qilishadi. Pravoslavlik mazhabiga yaqin bo'lgan yo'nalish Efiopiyada hukmronlik qiladi.

XVI asrdagi feodalizm islohati ta'sirida nasroniylikda yangi mashab vujudga keldi. Lyuter Martin boshchiligida reforma o'tkazildi va nasroniylikning 3 asosiy tarmog'i protestantlik paydo bo'ldi. Nasroniylikning Rim Papasi tan olmaydigan protestantlik Skandinaviya mamlakatlarida, Niderlandiya va nemislar orasida tarqalgan. Nasroniylik dini butun Afrika qita'sida ham asosiy din hisoblanadi. AQSh va Kanadada asosan protestantlik keng tarqalgan. Protestantlik shuningdek Avstraliya, Tinch okeani orollari va Janubiy Afrikaning kelgindi aholisi o'rtasida ham keng tarqalgan. Nasroniylik Hindistonda, Yaponiya, Janubiy-sharqiy Osiyo, Afrika aholisining ayrim guruhlarida asosida ham uchraydi.

Dunyoda geografik tarqalishiga ko'ra 2-o'rinda — Islom dini turadi. Bu din VI asrning oxiri-VII asrning boshlarida Arabiston yarim orolida vujudga kelgan. Islom dini odatda musulmon dini deb yuritiladi. Geografik nuqtai nazardan islom diniga e'tiqod qiluvchilar nisbatan yaqin umumiy hududda joylashgan. 1 milliarddan ortiq kishi e'tiqod qiladi. Islom dini Shimoliy, g'arbiy, sharqiy

Afrikada, Arab mamlakatlarida, Kichik Osiyoda, Eron, Afg'oniston, Pokiston, Bangladesh mamlakatlarida hukmron. Kipr aholisining bir qismi musulmonlardir. Hindiston aholisining 9 foizi musulmonlar, ilgari bu mamlakatda musulmonlar ko'p bo'lgan. Lekin ularning ko'p qismi Pokiston va Bangladeshga ko'chib ketishgan. Islom dini Indoneziyada asosiy din hisoblanadi. Bu dinga shuningdek Filippin davlatining janubiy qismida yashovchi xalqlar, G'arbiy Xitoyda uyg'ur, dunganlar ham e'tiqod qilishadi. Yevropada Istambul va uning atrofidagi turklar, albanlar, bosniyaliklar, bolgarlarning bir qismi, lo'lilarining bir qismi musulmon hisoblanadi.

Islom diniga e'tiqod qiluvchilar musulmonlardir. Islom dinining ham uchta yo'nalishi bo'lib, ular quyidagilar:

1) Sunniylik; 2) Shialik; 3) Ibodiylik.

Sunniylikning 4 mashabi mavjud: Fiqhi Hanafiy, Fiqhi Molikiy, Fiqhi Shofiy, Fiqhi Xanbaliy.

Dunyo dinlari orasida e'tiqod qiluvchi aholi soni bo'yicha ham, geografik tarqalish hududi jihatidan ham eng kichigi – budda dini (buddizm)dir. Bu dinga taxminan 400 ming kishi e'tiqod qiladi. Tarixiy nuqtai nazardan budda eng qadimgi dunyo dinidir. U eramizdan avvalgi VI-V asrlarda shimoliy Hindistonda vujudga kelgan. Hozir bu dinga Hindiston aholisining bir qismi, Nepal, Shri-Lanka aholisi, Hindi-Xitoy xalqlarining bir qismi e'tiqod qilishadi. Budda dini shuningdek Xitoyning g'arbiy rayonlarida va MDHda tarqalgan.

Asosiy uchta "dunyo dinlari"ning geografik tarqalishi ana shunday. Ammo bu uch dinga yer yuzi aholisining taxminan yarmi e'tiqod qilishadi.

Ma'lum bir millat yoki ma'lum bir hudud aholisi e'tiqod qiluvchi dinlar (asosan bir mamlakat doirasidagi) milliy dinlar deb yuritiladi. E'tiqod qiluvchi aholining so-

ni jihatdan milliy dinlar orasida eng yiriklari konfutsiylik, hinduizm, sintoizm, lamaizm va boshqalar.

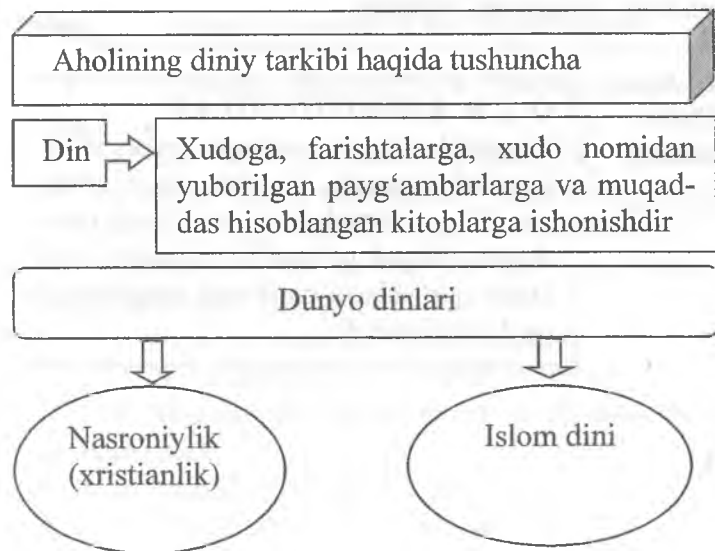
Misol uchun: Konfutsiylik asosan xitoylar o'rtasida keng tarqalgan. Hinduizm esa Hindiston aholisining eng asosiy dinidir.

Yaponiyada – Sintoizm, Xitoyda – Konfutsiylik va daotsizm dinlariga MDH hududdosh “buryatlar”, “tuvalaliklar” e'tiqod qiladilar. “Lamaizm” dini Sibir va Uzoq Sharq, Mongoliyada tarqalgan.

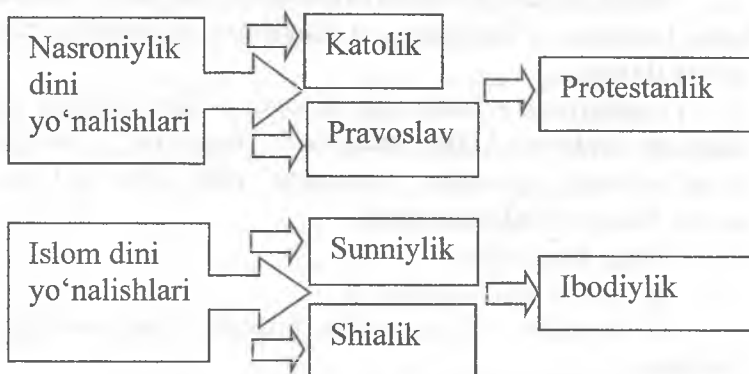
Diniy markazlar:

- 1) Rim - katolik cherkovi.
- 2) Ierusalim – Nasroniylar, musulmonlar, iudaistlar cherkovi.
- 3) Makka va Madina - Musulmonlar uchun.
- 4) Varanasi va Gang - Hinduistlar uchun.
- 5) Lumbini - Buddistlar uchun.
- 6) Pekin - Daochilar uchun.

Vizual material

Dunyo dinlarining asosiy yo'nalishlari:

Ma'lum bir millat yoki ma'lum bir hudud aholisi e'tiqod qiluvchi dinlar milliy dinlar deb yuritiladi. E'tiqod qiluvchi aholining soni jihatdan milliy dinlar orasida eng yiriklari konfutsiylik, xinduizm, sintoizm, lamaizm, shamaizm, iudaizm.

E'tibor
qarating!

O'Z. R. KONSTITUTSIYASI

31-modda. Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi.

Bilimlaringizni sinab ko'ring

1. Din nima?
2. Dunyodagi asosiy dinlar qaysilar?
3. Nasroniylik dini qayerda vujudga kelgan?
4. Dunyo aholisining qanchasi nasroniylik diniga e'tiqod qiladi?
5. Mahalliy dinlarga qaysilar kiradi?
6. Hozirgi kunda ibtidoiy din formalaridan qaysilari saqlanib qolgan?
7. Islom dini qayerda va qachon vujudga kelgan?
8. Sunniylikning nechta mazhab mavjud?
9. Jamiyat taraqqiyotida dinlarning rolini qanday izohlaysiz?
10. Dunyoda tarqalgan dinlarning muqaddas markazlarini xaritada ko'rsating?

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Mahalliy din to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping?

A. Katolik B. Monofizit C. Ibodiylik D. Daochilik

2. Milliy dinlar deb qanday dinlarga aytiladi?

A. Ko'pchilik aholi e'tiqod qiluvchi dinlarga

B. Ma'lum bir millat yoki ma'lum hudud aholi e'tiqod qiluvchi dinlarga

C. Avloddan-avlodga o'tgan dinlarga

D. Kam aholi e'tiqod qiluvchi dinlarga

3. Nasroniylik yo'nalishlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

A. Katolik, Provaslav, Protestant

B. Katolik, Ibodiylik, Daochilik

- C. Ibodiylik, Shialar, Provaslav
- D. Sunniylik, Iudalyizlar, Katolik

4. Mahalliy dinlarni ajrating?

- A. Konfutsiylik, Islom, Budizm
- B. Hinduizm, Lamaizm, Sintoizm
- C. Nasroniylik, Daochilik, Shamaizm
- D. Budizm, Sintoizm, Islom

5. Nasroniylik dini qayerda vujudga kelgan?

- A. AQSH B. Hindiston C. Xitoy D. Rim.

6. Katolik diniga e'tiqod qiluvchi aholi qayerlarda istiqomad qiladi?

- A. Afrika va Osiyoda
- B. Amerika va Avstraliyada
- C. Janubiy Yevropa va Lotin Amerikasi
- D. Shimoliy Amerika va O'rta Yevropada

7. Katolik, provaslav, protestant. Bu mazhablar qaysi dinga tegishli?

- A. Xristian B. Budda
- C. Islom dini D. Indust.

8. Islom dini nechanchi asrda vujudga kelgan?

- A. V asrda, Hindistonda
- B. VI asrda, Arabiston yarim orolida
- C. VII asrda, Italiyada.
- D. VIII asrda, Rimda

8. Quydagi dinlardan dunyoviy dinlarni ajrating?

- A. Nasroniylik, Daochilik, Shamaizm.
- B. Xristian, Islom, Budda
- C. Katolik, Sunniylik, Protestantlik
- D. Katolik, Ibodiylik, Daochilik

MEHNAT RESURLARI VA ULARDAN FOYDALANISH

Taynch tushunchalar: *Mehnat resursi, mehnatga layoqatli aholi, iqtisodiy faol aholi, iqtisodiy faol bo'lmagan aholi, aholining funksional guruhlari, ishsizlik.*

Key words: *labour recourse, economic active population, economic passive population, functional groups of population, unemployment.*

REJA:

1. *Mehnat resurslari to'g'risida tushuncha.*
2. *Mehnat resurslari tarkibi va guruhlari.*
3. *Mehnat resurslaridan foydalanish muammosi.*
4. *O'zbekistonda mehnat resurslari va ulardan foydalanish.*

Aholisining o'z jismoniy va ma'naviy imkoniyatlariga ko'ra mehnat qila olish qobiliyatiga ega bo'lgan qismi jamiyatning mehnat resurslari hisoblanadi.

Aholi mehnat resurslari nuqtai nazaridan 3 guruhga bo'linadi:

- mehnat yoshigacha bo'lgan guruh – bolalar va o'smirlar;
- mehnat yoshidagi guruh – mamlakatning asosiy mehnat resurslari;
- mehnat yoshidan o'tgan aholi – keksalar.

Mehnat resurslarining soni turli mamlakatlarda turlicha, chunki aholining yuridik jihatdan belgilab qo'yilgan va mehnat resurslariga kiritiladigan yosh chegarasi hamma mamlakatlarda bir xil emas. Xalqaro statistikada, odatda, 15 yoshdan 64 yoshgacha bo'lganlar **mehnatga yaroqli** aholi hisoblanadi. O'zbekistonda esa 16 yoshdan 59 yoshgacha bo'lgan erkaklar va 16 yoshdan 54 yoshgacha bo'l-

gan xotin-qizlar **mehnat yoshidagi aholi** sanaladi va mamlakatning asosiy mehnat resurslari hisoblanadi. Bu yoshdagi aholining hammasi ham ishlaydi deb bo'lmaydi, albatta. Masalan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiyotganlar va salomatligi tufayli ishlay olmaydigan nogironlar va hokazolar shular jumlasidandir. Aksincha, nafaqa yoshidan oshib ketgan keksalar shuningdek, hali 15 yoshga to'lmagan ba'zi o'smirlar ham ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadi. Bu mehnatga qobiliyatli aholi tushunchasini kiritishni taqazo qiladi. Mehnatga qobiliyatli aholi deganda, har qanday mamlakatning yoshidan qat'i nazar real mehnat resurslari tushuniladi.

Mehnatga yaroqli aholi, o'z navbatida, ikki guruhga bo'linadi:

- iqtisodiy faol aholi;
- iqtisodiy faol bo'lmagan aholi.

Iqtisodiy faol aholi deganda mehnatga yaroqli aholining ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etayotgan, o'z mehnati tufayli daromad oladigan qismi va ishlashni hohlaydigan, ammo ish yo'qligidan vaqtincha ishlamayotgan qismi tushuniladi.

Iqtisodiy faol bo'lmagan aholi tushunchasi hamma mamlakatda bir xil ma'no bermaydi. Ba'zi bir davlatlarda ishsizlar va yarim ishsizlar ham iqtisodiy aktiv aholi hisoblanadi. Bu esa iqtisodiy aktiv aholi tushunchasining haqiqiy ma'nosiga to'g'ri kelmaydi.

Mehnatga yaroqli aholining o'z yordamchi xo'jaligida band bo'lgan, vaqtincha mehnat qobiliyatini yo'qotgan va o'qishda va armiya xizmatida bo'lishi tufayli ishlamayotgan hamda ish qidirmayotgan qismi iqtisodiy aktiv bo'lmagan aholi hisoblanadi. Har bir mamlakatda yoki mamlakatlar guruhida mehnat resurslarining soni, tarkibi va o'sish sur'atlari aholining takror barpo qilinish

jarayonining xususiyatlariga va aholining yosh tarkibiga ko'p jihatdan bog'liq bo'ladi. Chunki, mehnat resurslari sonining o'sishi, asosan, aholining tabiiy o'sish hisobiga bo'ladi. Dunyoning ayrim mamlakatlarida mehnat resurslarining soni mexanik harakat (migrasiya) hisobiga ham o'zgaradi. Masalan, ayrim mamlakatlardan (ko'proq rivojlanayotgan qoloq mamlakatlardan) mehnatga yaroqli bo'lgan aholi ish qidirib, boshqa mamlakatlarga boradilar. Jumladan, Farbiy yevropa mamalkatlarida (G.F.R, Angliya va boshqalar) xorijiy mamlakatlardan kelgan ishchi kuchidan foydalanish ayniqsa keng tarqalgan. Chunki, boshqa mamlakatlardan kelgan ishchilar bu davlatlar uchun eng arzon ishchi kuchi hisoblanadi. Shunday qilib, ayrim mamlakatlar mehnat resurslarining soni migrasiya hisobiga ham ko'payishi yoki kamayishi mumkin¹.

Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiy aktiv aholining xalq xo'jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi bir xil emas, ayrim mamlakatlarda bir-biridan keskin farq qiladi.

Yuksak tarqqiy etgan mamalkatlarda iqtisodiy aktiv aholining ko'pchilik qismi moddiy bo'lmagan ishlab chiqarish sohalarida (savdo, moliya, maishiy xizmat doirasida) ishlaydi. Masalan, AQSH, Kanadada. Ko'pchilik rivojlangan mamlakatlarda sanoatda ishlovchilarning salmog'i keyingi yillarda deyarli stabillashib qoldi, ba'zi mamlakatlarda (AQSH, Kanada, Buyuk Britaniya, Belgiya, Avstriya) hatto kamaya boshladi, aksincha ba'zi bir mamalkatlarda sanoat va qurilishda band bo'lgan ishchilarning soni va salmog'i oshib bormoqda.

Mehnat resurslarining tarkibi aholining yosh tarkibiga bog'liq. Aholini mehnat resurslari nuqtai nazardan quyidagi yosh guruhlariga ajratiladi:

0 – 14 yosh, 15 – 64 yosh, 65 yosh va undan kattalar.

O'zbekistonda:

0 – 15 yosh

16 – 59 erkaklar

16 – 54 ayollar

60 yosh va undan katta (erkaklar)

55 yosh va undan katta (ayollar)

Rivojlanayotgan mamlakatlardagi iqtisodiy faol aholining xalq xo'jaligi tarmoqlarida taqsimlanishi boshqa rivojlanayotgan mamlakatlardan farq qiladi.

Avvalo shuni aytish kerakki Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlarida tug'ilishning ham yuqoriligi, o'ratacha umr muddatini pastligi tufayli aholi tarkibida mehnat resurslarining salmog'i kam. Masalan, butun dunyo bo'yicha 63%, Yevropada 67%, Amerikada 63%, Osiyoda 63%, Avstraliyada 68%, Okeaniyada 65% ni tashkil etadi.

Mehnat resurslari mehnat faoliyati holatiga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

16-19 yoshlilar – bu davr majburiy holdagi mehnat resurslari hisoblanadi.

20-29 yoshlilar – bu davrda mehnat resurslari kuch va faoliyati mehnatga tayyorlanishga sarflanadi.

30-39 yosh – bu davrda aholi aktiv mehnat resurslari hisoblanadi.

40-49 yosh – bu mehnat resurslarining o'rta davri bo'lib to'plangan bilim ko'nikma va malakalar ishlab chiqarishga jalb etiladi.

50-59 yosh – mehnat resurslarining katta davri bo'lib, mehnat unumdorligi pasaya boradi.

Mehnat resurslaridan foydalanishda aholining to'la ish bilan mavsumiy ish bilan taminlash mumkin.

Ishsizlik sabablari – ish o'rinlarining yetishmasligi, “texnologik ishsizlik”, “agrar aholini ortiqchaligi”.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy tarmoqlar bo'yicha aholi bandligi.

Sanoatda – 13,5%.

Qishloq va o'rmon xo'jaligida – 27,3%.

Transport va aloqada – 4,8%.

Qurilishda – 9,5%.

Savdo umumiy ovqatlanish, moddiy texnika xizmati – 11,0%.

Kommunal xo'jalik, maishiy xizmatda – 2,9%.

Sog'liqni saqlashda – 4,5%.

Ta'limida – 8,2%.

Boshqa sohalarda – 21,2%.

Respublikamiz mehnat resurslarini (yoki iqtisodiy faol aholini) soni ko'p biroq ularning jami aholi tarkibidagi ulushi oz. Buning sababi tug'ilish va tabiiy ko'payishning yuqoriligidadir. Natijada "demografik yuk" yoki mehnatga layoqatsizlar nisbati o'ziga xos. Masalan, agar Boltiqbo'yi davlatlarida oilada 3 kishidan 2 kishi ishlasa, bizda aksincha, 6 kishidan 2 yoki 3 kishi ishlashi kuza-tilmoqda.

Shu bois, mehnat resurslarining haqiqiy bandlik darajasi ancha past. Bundan tashqari, bizning sharoitimizda "Yashirin ishsizlar" bilan birga mavjud mehnat resurslaridan foydalanish holati iqtisodiy jihatdan yuqori emas, qishloq joylarda mehnat resurslari yil davomida ish bilan ta'minlanmagan.

O'zbekistonda mehnat resurslarining holatiga ko'ra 3 ta region ajratiladi:

Farg'ona vodiysi, Zarafshon vodiysi, Xorazm viloyati. Bu yerda ortiqcha mehnat resurslari mavjud, ish o'rinlari kam.

Mirzacho'l, Buxoro-Navoiy regioni. Bu yerda ishchi kuchi kam, ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun esa tabiiy resurs omili ko'p.

Toshkent regioni. Bu yerda ishchi kuchi ham, ish o'rinlari ham ko'p.

Mehnat faoliyatidan olingan daromadlarning asosiy manbai – bu mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlar bo'lib, ushbu daromadlar ulushiga ko'ra aholi umumiy daromadlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi va ularning ulushi 34,7% ni tashkil etmoqda. Mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlarning 1 % ga o'sishi umumiy daromadlar hajmining 0,38 % ga o'sishiga olib keladi.

Mustaqil ravishda band bo'lishdan olingan daromadlarning asosiy ulushi Toshkent (10,6 %), Andijon (10,6 %), Samarqand (10,4 %), Farg'ona (10,0 %), Surxondaryo (8,7 %) viloyatlari hissasiga to'g'ri keladi. Kamroq ulushga ega bo'lgan hududlar Sirdaryo viloyati (2,4 %), Qoraqalpog'iston Respublikasi (2,8 %) hamda Jizzax (3,4 %) viloyatlari hisoblanadi.

Kambag'allikni kamaytirish – bu aholida tadbirkorlik ruhini uyg'otish insonning ichki kuch-quvvati va salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarish, yangi ish o'rinlari yaratish bo'yicha kompleks iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni amalga oshirish demakdir.

Joylardagi ijtimoiy muammolarni hal etishga oid tadbirkorlik tashabbuslarini, ayniqsa yoshlar va ayollar tadbirkorligini qo'llab-quvvatlashga ustuvor ahamiyat berish zarur. Shu maqsadda aholi va tadbirkorlarga mikro moliya xizmatlari va moliyaviy resurslarga, davlat haridlariga keng yo'l ochib beriladi. Bunday choralar orqali odamlarimizda tadbirkor bo'lishga ishtiyoq va ishonch ortadi. Ular ko'proq daromad olishga intiladigan bo'ladi.

Shuningdek, Hukumat joriy yilda davlat dasturlari doirasida hamda tadbirkorlikni rivojlantirish orqali 500 mingta ish o'rinini yaratishni ta'minlashi zarur¹.

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Mehnatga yaroqli aholi qanday guruhlariga bo'linadi?

- A. Siyosiy, faol va siyosiy, passiv aholi
- B. Iqtisodiy faol aholi va iqtisodiy faol bo'lmagan aholi.
- C. Real mavjud aholi
- D. Siyosiy aktiv, iqtisodiy aktiv aholi

2. Mehnat resurslari mehnat faoliyati holatiga ko'ra nechta guruhga ajratiladi.

- A. 3 ta B. 4 ta C. 5 ta D. 6 ta

3. Ishsizlik sabablari to'g'ri ko'rsatilgan javobni belgilang?

- A. Ish o'rinlarining yetishmasligi texnologik ishsizlik, agrar aholining ortiqchaligi.
- B. Shahar aholisining ko'pligi.
- C. Mehnat bozori takomillashgan.
- D. Demografik yuk zamonaviy texnologiyalarning yo'qligi.

4. O'zbekistonda ish bilan band aholining necha foizi sanoatda ishlaydi?

- A. 10.2 % i B. 12.7 % i C. 9.9 % i D. 8,5 % i

5. Mehnat resurslari deb nimaga aytiladi?

A. 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan ijtimoiy mehnatda band bo'lgan aholi.

B. Iqtisodiy-ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etadigan va hisobga olingan ishsizlar guruhi.

C. Moddiy ishlab chiqarishda band bo'lgan va ishtirok etishi kutilayotgan aholi.

D. Kerakli fiziologik rivojlanishga, aqliy qobiliyatga ega bo'lgan va xalq xo'jaligida band aholi.

6. Xalqaro statistikada, odatda, necha yoshgacha bo'lgan aholi mehnatga yaroqli hisoblanadi?

A. 16 yoshdan 59 yoshgacha

B. 16 yoshdan 65 yoshgacha

C. 15 yoshdan 64 yoshgacha

D. 16 yoshdan 64 yoshgacha

7. Aholi mehnat resurslari nuqtai nazaridan nechta yosh guruhlarga ajratiladi?

A. 3 ta B. 4 ta C. 5 ta D. 6 ta

8. O'zbekistonning qaysi hududlarida mehnat resurslari ko'p, ish o'rinlari yetishmaydi?

A. Mirzacho'l, Buxoro-Navoiy hududlarida

B. Toshkent viloyatida

C. Farg'ona, Zarafshon vodiysi, Xorazm viloyatida

D. Mirzacho'l, Toshkent, Zarafshonda

AHOLINING HUDUDIIY TAQSIMLANISHI VA ZICHLIGI

Tayanch tushunchalar: *aholi zichligi, aholining hududiy joylashuvi, aholi eng zich va eng siyrak joylashgan areallar, aholining hududiy joylashuvi omillari.*

Key words: *density of population, areal location of population, the most dense and sparse located areas, factors of areal location of population.*

REJA:

1. *Aholi zichligi to'g'risida tushuncha.*
2. *Aholining hududiy joylashuviga tasir etuvchi omillar.*
3. *Dunyo aholisining hududiy joylashuvi.*
4. *O'zbekiston aholisining hududiy joylashuvi va zichligi.*

Aholi zichligi har 1 kv kmga to'g'ri keladigan aholi soni bilan belgilanadi. Aholi zichligi aholi sonini shu hudud maydoniga bo'lish bilan topiladi.

Aholining hududiy joylanishi – Yer yuzining kishilar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lgan juda uzoq tarixiy jarayonning natijasidir. Yer sharinig turli qismlarida, turli mamlakatlarda aholining hududiy joylashishi va zichligi tarixiy, ijtimoiy – iqtisodiy va tabiiy omillar ta'sirida vujudga keladi. Bu asosiy omillar dunyoning turli qismlarida ham hududiy va hech vaqt nuqtai nazardan bir xil emasligi va hech qachon bunday bo'lmashligi o'z-o'zidan ma'lum. Shuning uchun ham turli kontinentlarda, uning zichligida katta farqlar mavjud. Odatda aholining hududiy joylashuvini har bir kvadrat kilometrda to'g'ri keladigan aholi soni bilan ko'rsatiladi.

Hozirda Yer sharida aholining oʻrtacha zichligi har kv km ga 55 kishi toʻgʻri keladi. Ammo dunyoning turli qismlarida aholining zichligi turlichadir. Dunyoning ayrim hududlarida zichlik juda yuqori Germaniyaning Rur havzasida, Angliyaning Midlend rayonida oʻrtacha zichlik 1000 kishiga yetadi. AQShning Atlantika sohilidagi katta hududda (Bostondan Vashingtongacha) oʻrtacha zichlik 300 kishidan ortiq. Bu hududlarda yuqori zichlik asosan industrial taraqqiyot va yirik shaharlarinig keng rivojlanganligi hisobiga boʻlsa, dunyoning ayrim rayonlarida koʻp mehnat talab qiladigan qishioq xoʻjaligi ham yuqori zichlikka sababchi boʻlmoqda. Masalan, Bangladesh davlatida oʻrtacha zichlik 400 kishi, Indoneziyaning Yava orolida 500, Hindistonning ayrim hududlarida 300 kishidan ortiqdir.

Misr Arab Respublikasining Nil daryosi deltasida zichlik 800 kishiga yetadi. Oʻzbekistonning ayrim qishloq xoʻjalik rayonlarida ham aholi zich (Moldaviya, Gʻarbiy Ukraina va Oʻzbekistonning yirik qishloq xoʻjalik rayonlarida zichlik 300 – 400 kishiga yetadi)

Professor Yo.G.Saushkin obikor dehqonchlik, va ayniqsa sholikorlik rivojlangan rayonlarda aholining juda zich yashashligi haqida koʻplab misollar keltirib xulosa chiqargan:

Keyinroq oʻzlashtirilgan va yangidan sugʻorila boshlangan yerlardagiga nisbatan qadimdan sugʻorib kelinyotgan yerlarda aholi doimo zichroq boʻladi:

Sugʻoriladigan hududlar orasida sholi ekiladigan rayonlarda aholi ayniqsa zich boʻladi. Boshqa gʻalla ekinlari va texnika ekinlari ekiladigan rayonlarda zichlik sholikorlik rayonlaridagiga nisbatan past boʻladi. Agar dunyo aholisinig joylashuvi va zichligi kartasiga nazar tashlasak

aholi eng ko'p va zich yashaydigan areallarni ajratish qiyin emas.

Aholi eng zich yashaydigan areallar :

1) Eng yirik birinchi areal o'z ichiga Hindiston yarim orolini, janubi-sharqiy Osiyoni, Xitoyning sharqiy qismini, Koreya yarim orolini va Yaponiyani oladi. Bu arealning ko'pchilik qismida (masalan, Gang daryosi vodiysi, Yava oroli, Yanszi havzasi va boshqa) zichlik 200 kishiga yetadi va undan ham ortadi. Faqat tog'li o'lkalarda zichlik birmuncha past. Bu arealda qator yirik millioner shaharlar (Tokio, Shanxay, Kalkutta, Bombay, Osaka, Kioto va boshqa) joylashgan.

2) Aholi zich joylashgan ikkinchi yirik areal Yevropadir. Skandinaviya yarim orolini va Rossiya Yevropa qismining shimoli-sharqiy hududlarini hisobga olmaganda Yevropaning qolgan barcha qismini shu arealga kiritish mumkin. Bu yerda zichlik 50 ko'p hududlarda 100 kishidan ortiq.

3) Aholi ko'p zich joylashgan AQShning Atlantika sohili.

4) Nil daryosi quyi oqimi hamda deltasini o'z ichiga oladi. Dunyo aholisi zichligi kartasida aholi eng ko'p va zich joylashgan areallar bilan bir qatorda deyarli o'zlashtirilgan hududlarni ham ko'rish mumkin. Bunday areallardan ham bir nechta xarakterlisini ajratsa bo'ladi. Jumladan, Artika atrofidagi rayonlar kam o'zlashtirilgan eng yirik arealdir. Bu arealga Grendlandiya, Shimoliy Amerika materigining qismlari, Kanada, Artika arxipelagi, Rossiya hududida Sibir va Uzoq Sharqning shimoliy qismlarini kiritish mumkin. Bu hududda aholi kamligi asosan Artika va Subartika iqlimining sovuqliligi oqibatidir. Aholi kam yashaydigan ikkinchi yirik areal Sahroi Kabir, uchinchisi Avstraliya cho'llari, to'rtinchisi Gobi, Taklamakan cho'l-

lari, Tibet yassi tog'ligi va uni janubdan o'rab turgan qudratli tog'lari, beshinchisi Janubiy Amerika materigining ichki qismlaridagi ayrim hududlar Amazoniya, Braziliya yassi tog'ligining g'arbiy qismi va boshqalardir. Shuningdek, kam o'zlashtirilgan areallarni Arabiston yarim orolida Kalaharia cho'lida va boshqa joylarda ham ko'rish mumkin. Yer sharidagi aholining hududiy joylashishi va zichligida bir qancha katta farqlar bo'lib ular uzoq tarixiy davirda va turli omillar ta'sirida vujudga kelgan. Bulardan eng asosiylari tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy, tabiiy va boshqa omillardir.

O'zbekiston hududining tabiiy sharoiti ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi imkoniyatlarining turli-tumanligi aholi joylashuviga ham ta'sir qiladi. Mamlakatimiz bo'yicha aholi joylashuvining o'rtacha zichligi 1 km^2 ga 75 kishidan iborat bo'lgan holda, Navoiy viloyatida 7,5 kishidan Andijon viloyatida 700 kishigacha farq qiladi (bu borada ichki tafovut 70 martadan ortadi).

Qadimdan sug'oriladigan vohalarda aholi zich, Masalan; Farg'ona, Namangan, Xorazm viloyatlari. Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyati respublika maydonining 61,9 foizini egallasa-da, bu hududda respublika aholisining atigi 9,3 foizi yashaydi. Toshkent aglomeratsiyasida aholi zichligi 700-800 kishiga yetadi.

Mavzu yuzasidan qo'shimcha materiallar

Aholi zichligi har 1 kv. km ga to'g'ri keladigan aholi soni bilan belgilanadi. Aholi zichligi aholi sonini shu hudud maydoniga bo'lish bilan aniqlanadi.

Misol: O'zbekistonda aholi zichligini hisoblash:

Aholi soni – 34 000 000 kishi Maydoni: 448 900 kv.km.
O'zbekistonda aholi zichligi: $34\,000\,000 : 448\,900 = 75,7$ kishi

Yer yuzida aholi eng zich joylashgan hududlar juda qadimdan madaniyat markazi bo'lib kelgan Janubiy va Janubi-sharqiy Osiyo, Shimoliy Afrikadagi daryo vodiylari hamda Yevropadagi savdo markazlari bo'lib, ular Yer sharidagi quruqlikning bor-yo'g'i 7 foizni tashkil etadilar. Bu hududda dunyo aholisining 70 foizi joylashgandir. Yer shari aholisining 4/5 qismi tekisliklar va 500 m gacha bo'lgan balandliklarda joylashganlar. Bunday hududlar yer yuzidagi quruqlikning 28 foizini tashkil etadi.

Dunyo aholisining 1/3 qismi Dunyo okeani sohillarida (okeandan 50 km uzoqlikda) joylashgan. Bu hudud dunyodagi quruqlikning atigi 12 foizini tashkil etadi xolos. Dunyo aholisining yarmidan ko'pi esa Dunyo okeanidan 200 km uzoqlikda bo'lgan masofa hududida joylashgan. Hozirgi davrda yer kurrasidagi quruqlikning inson yashashi mumkin bo'lgan qismida o'rtacha aholi zichligi 1 km² ga 52 kishidan to'g'ri kelmoqda. Aholi dunyo qit'alari bo'ylab ham juda notekis joylashgandir. Ma'lumotlarga qaraganda, XXI asr boshlarida aholi zichligi 1 km² ga Osiyoda 75 kishi; Yevropada 70 kishi; Afrikada 22 kishi; Amerikada 19 kishi; Avstraliya va Okeaniyada 3 kishini tashkil etmoqda.

Dunyoda aholisi eng yuqori zichligi Sharqiy Osiyoda joylashgan Xitoy-Markaosi (Aomin) davlatida qayd etiladi va bu yerda aholi 1 km² ga 2000 kishini tashkil etadi. Aholi zichligi bo'yicha Xitoy Makaosidan keyingi o'rinlarda Singapur (7000), Xitoy-Gonkong (6181), Malta (1333), Maldiv orollari (1000), Bangladesh (981), Barbados (750), Bahrayn (700), Falastin (609), Janubiy Koreva (487) turadi.

Aholi sonining ortib borishi bilan yer resurslaridan noto'g'ri foydalanish oqibatlarining zarari bo'yicha Roshel Stanfield kuzatuv: Bizning tabiatdan haddan tashqari intensiv foydalanishimiz va yerlardan foydalanishda suiste'molga yo'l qo'yishimiz ta'qib qilinadi. So'nggi 200 yil davomida biz yerlarning sifati buzilishiga, uni zaharli kimyoviy moddalar bilan ifloslanishiga va hatto endi biz kashf qilgan ichki kimyoviy tarkibining ham o'zgarishiga sabab bo'ldik. Mazkur salbiy holatlar hududiy, mintaqaviy va hatto global atrof-muhit o'zgarishlariga sabab bo'lmoqda. Iqtisodiy rivojlanishning yangi shakllarini tashkil etishda landshaftlarning tabiiy geografik xususiyatlarini hisobga olish talab etiladi.

Bilimlaringizni tekshirib ko'ring

1. Ayrim bir hudud maydonining shu hududda yashovchi aholi soniga nisbati nima deyiladi?

- A. Urbanizatsiya B. Zichlik
C. Aholi soni D. Tabiiy o'sish

2. Jahon aholisining o'rtacha zichlik ko'rsatkichi qanchani tashkil qiladi?

- A. 40 B. 61 C. 54 D. 30

3. Aholi zichligi bo'yicha oldingi o'rinda turuvchi mintaqani belgilang?

- A. Sharqiy Osiyo B. Janubiy Osiyo
C. G'arbiy Yevropa D. Shimoliy Amerika

4. 500 m balandlikkacha bo'lgan hududlarda Osiyo va Amerika aholisining necha foizi istiqomat qiladi?

- A. 90 B. 85 C. 95 D. 80

5. Aholi zichligi eng yuqori bo'lgan davlatni ko'rsating?

- A. Gongkong B. Makao
C. Monako D. Singapur

6. O'zbekistonda aholi zichligi eng yuqori bo'lgan viloyatni ko'rsating?

- A. Andijon B. Farg'ona
C. Samarqand D. Toshkent

7. Dunyoda aholi zichligi eng past bo'lgan mintaqa qaysi?

- A. Sharqiy Yevropa
B. Markaziy Osiyo
C. Okeaniya
D. Lotin Amerikasi

8. O'zbekistonda aholi zich joylashgan hududlarni belgilang?

- A. Toshkent, Mirzacho'l, Xorazm
B. Farg'ona vodiysi, Surxondaryo, Buxoro
C. Samarqand, Mirzacho'l, Navoiy
D. Farg'ona vodiysi, Zarafshon, Xorazm

SHAHAR VA QISHLOQ AHOLI MANZILGOHLARI

Tayanch tushunchalar: *aholi manzilgohlari, urbanizatsiya, suburbanizatsiya, rurbanizatsiya, aglomeratsiya, megapolis.*

Key words: *location of the population, urbanization, suburbanization, rurbanization, agglomeration, megacity.*

REJA:

1. *Urbanizatsiya to'g'risida tushuncha.*
2. *Urbanizatsiya xususiyatlari va darajalari.*
3. *Shahar aglomeratsiyalari va megapolislari.*
4. *Urbanizatsiya tiplari.*

Shaharlar juda qadimgi zamonda ma'muriy hokimiyat, savdo va hunarmandchilik markazi, harbiy qo'rg'onlar sifatida Nil, Dajla, Frot daryolari deltalarida paydo bo'lgan. Kapitalizmning rivojlanishi va yirik mashinasozlik sanoati, transport va jahon bozorining o'sishi bilan shaharlarda sanoat to'plandi. Ko'p shaharlar transport tugunlariga, savdo taqsimot tugunlariga aylanib bordi. Shaharlarning ma'muriy va madaniy markazlar sifatidagi mavqelari kuchaydi. XX asr o'rtalarida nomoddiy sohalarning o'sishi bilan shaharlarning vazifalari yanada kuchaydi. Hozirgi zamon shahari bir qancha vazifani bajaradi. Lekin bir xil vazifani bajaruvchi shaharlar ham mavjud. Masalan, tog'-kon sanoati shahri, ilmiy shahar, kurort shahar va hatto poytaxt shaharlar ham qurilgan. Ba'zi shaharlar poytaxt qilish uchun maxsus qurilgan.

Urbanizatsiya deb mamlakatda va jahonda shaharlarning o'sishi va shahar aholisini salmog'i ortishi,

murakkab shaharchalar shaxobchalari, tizimlarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga aytiladi.

Urbanizatsiya hozirgi zamondagi eng muhim ijtimoiy iqtisodiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Aholining shahar bilan qishloq o'rtasida taqsimlanishi, shahar aholisining salmog'i har bir mamlakat yoki uning ayrim rayonlarining rivojlanish darajasini shu hudud xo'jaligining industrial yoki agrar xarakterga ekanligini nihoyat urbanizatsiya darajasini ko'rsatuvchi muhim ko'rsatgichidir.

Shahar aholisi soni va salmog'ining tez o'sa borishi asosan kapitalizimning rivojlanishi yirik mashina industriyasining taraqqiy etishi bilan bog'liq. XIX asrdan boshlab yaqqol ko'zga tashlana boshladi. Shahar aholisining salmog'i dunyoning turli qismlarida turlicha. Shahar aholisining salmog'i eng yuqori bo'lgan kontinent Shimoliy Amerika hisoblanadi – 75 %, Avstraliyada va Okeaniya – 71 %, Yevropada – 73 %, Lotin Amerikasida – 74 %, Osiyoda – 35 %, Afrikada – 34 % aholi shaharlarda yashaydi. Odatda shahar aholisining salmog'i urbanizatsiyaning asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi. Shuningdek, hozirgi zamon urbanizatsiyasining muhim ko'rsatkichi umuman shahar aholisining soni va salmog'igina emas, balki qayta va yirik shaharlarning soni va salmog'i haqidagi ko'rsatgichidir.

Urbanizatsiya – shaharlashish demakdir. Shaharlashish jarayonini qo'yidagi xususiyatlarda ko'rishimiz mumkin.

- 1) Shahar aholisi sonining o'sib borishida.
- 2) Ishlab chiqarishning shaharlarda to'planishida.
- 3) Shaharlar maydonining kengayib borishida.

Jamiyat rivojlanishi tarixida shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qilina-

digan markazlar sifatida roli ortib bordi. 1808-yilda dunyo aholisining 2,4 % ining shaharlarda yashagan bo'lsa, 1900-yilda 1,4 %, 1950-yilda 29 %, 1990-yilda 45 % bo'ldi. Hozirgi kunda bu ko'rsatkich 55% ga yetdi.

Davlatning urbanizatsiyalashgan darajasi quyidagi ko'rsatkichlar asosida belgilanadi :

1) Shahar aholisi salmog'i 50 % dan yuqori bo'lsa, yuqori darajada urbanizatsiyalashgan;

2) Shahar aholisi salmog'i 20– 50 % bo'lsa, o'rtacha urbanizatsiyalashgan;

3) Shahar aholisi salmog'i 20 % dan kam bo'lsa, past urbanizatsiyalashgan.

Hozirgi kunda urbanizatsiyalashgan hudud jami dunyo hududini 1 % maydonini egallagan holda, dunyo sanoat maqsulotining 80 % ini ishlab chiqarmoqda. Tabiatga chiqarilayotgan chiqindining 80 %i ham urbanizatsiyalashgan hududlar massasiga to'g'ri kelmoqda.

Shahar aglomeratsiyalari konurbanizatsiya ham deyiladi. Shaharlar hududining kengayib borib, qo'shilib ketishidan yirik shahar megapolislari vujudga keladi.

Masalan: Bosvash, Chipits, Sansan, Tokaydo yirik shaharlar atrofidagi qishloqlardagi aholining asosiy qismi sanoat, savdo bilan band bo'ladi. Bunday qishloqlarda hududning kengayishi, ijtimoiy hayotning rivojlanishi – Rururbanizatsiyaga misol bo'ladi.

Shaharlar aglomeratsiyasi shaharlarning guruh bo'lib rivojlanishiga, shahar aholisi manzilgohlarining hududiy jihatdan diyarli bir-biri bilan qo'shilib ketishi yoki bir-biriga juda yaqin joylashishiga, yirik shaharlarning o'z atrofi bilan birgalikda tez rivojlanib asosiy yirik shaharlar bilan uning shahar atrofi zonasi o'rtasida aholining qayta taqsimlanishi jarayoni adabiyotlarda Suburbanizatsiya deb ataladi. Yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarining

rivojlanishi ular atrofida va orasida joylashgan ko'plab qishloq aholisi manzilgohlari ham shaharlarga hos hayot obrazining keng tarqalishiga sababchi bo'ladi. Bunday zonalarda joylashgan qishloq aholisi manzilgohlarida odatda, qishloq xo'jaligi bilan bog'liq bo'lmagan mehnat faoliyati asosiy o'rin tutadi, aholi qishloq joylarda yashab, shaharlarga borib ishlaydi, aholining har kuni bajaradigan ishlari harakati ko'rinadigan darajada keng tus oladi.

Madaniy-maishiy talablarni qondirish maqsadlarida ham amalga oshiriladi. Bu rururbanizatsiya jarayoni deyiladi (ingilizcha "rural" – "qishloq"). Rurbanizatsiya "qishloq joylar urbanizatsiyasi" demakdir. Juda yirik urbanizatsiyalashgan rayonlar AQShda keng rivojlangan. Uning shimoli-sharqiy qismida, Atlantika sohilida aglomeratsiya jarayoni ayniqsa kuchli.

Ayrim mamlakatlarda urbanizatsiyaga xos katta va yirik shaharlar, shahar aglomeratsiyalar tez rivojlanmoqda. Ma'lumki, odatda yirik shaharlar katta yoki kichik aglomeratsiyalarning markazi hisoblanadi. Bular mamlakatning eng yirik sanoat hududidir. Hozirgi zamon urbanizatsiyasi va ayniqsa yirik shaharlar aglomeratsiyaslari geografik muhitga ham katta ta'sir ko'rsatadi. Ba'zan shaharlar va aglomeratsiyalar hayotga faqat salbiy ta'sir ko'rsatadi deb o'ylaydilar. Urbanizatsiya jarayonida geografik muhitga ko'rsatiladigan ta'sir uni yaxshilash, aholi hayoti uchun yanada qulayroq qilish maqsadida amalgam oshirish mumkin. Yerlar melioratsiyasi, suv mashqini va amallarda saqlanish maqsadidagi tadbirlar, dengiz, daryo, ko'l va suv omborlari qirg'oqlarining mustahkamlanishi, gidrografik tarmoqlarning rekonstruksiysisi, himoya zonalarini barpo etish va boshqalar shaharlar va shahar atrofi tabiatini yanada qulaylashtirish maqsadida amalgam oshiriladigan tadbirlar jumlasidandir.

Shaharlarning rivojlanish jarayonida tabiatga uzviy ta'sir etishishi oqibatida uning turli komponentlari o'rta-sidagi muvozanat buzilishi, oqar suvlar va atmosfera had-dan tashqari ifloslanib ketishi, eroziya jarayoni kuchayishi, flora va fauna kambag'allashib, kamayib ketishi mumkin.

Bunday jarayonlarni maishiy sanoatlarning yirik shaharlari va aglomeratsiyalarida ko'rsa bo'ladi. Sanoat korxonalari va avtomobil transporti atmosfera va oqar suvlarni ifloslantiruvchi asosiy manbalardir. Dunyoning eng yirik shaharlari bo'lgan Nyu-York, Tokio, Parij, London osmonida sanoat va avtotransport iflosliklaridan iborat sun'iy bulutni har doim ko'rish mumkin. Birgina Nyu-York shahrida ham kuni atmosferaga 3200 t oltin-gugurt birikmalari, 280 t sanoat changi, 4200 t uglerod ko'tariladi. Sotsialistik mamlakatlarda geografik muhit-ning bunday buzilishi va ifloslanishiga yo'l qo'yilmaydi. Eng yirik shaharlarimizda ham atmosfera ancha toza.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi jarayoni global xa-rakterga ega bo'lib, deyarli butun dunyoni qamrab olgan.

Urbanizatsiya o'ziga xos shahar hayot tarzini vu-judga keltiradi. Buning esa kishilarning o'zaro aloqalari uchun qulay vaziyat yaratadi, aholining professional tarkibini, sotsial harakatchanligi tamoman o'zgartiradi.

Urbanizatsiya jarayoni yirik shaharlar va shahar aglomeratsiyalarida urbanizatsiyalashgan muhitni vujudga keltiradi. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan muhit aho-lining hayoti, mehnat va dam olishi jarayonida vujudga keladigan deyarli barcha talablarni qondira oladi.

Hozirgi zamon urbanizatsiyasi fan-texnika inqilobi bilan chambarschas bog'liq holda rivojlanmoqda. Fan-texnika inqilobi sanoatning hududiy kontsentratsiyasiga sanoatning ayrim qismlarida emas, balki katta areallarda

joylashuviga aglomeratsion jarayonini kingaytirishga sababchi bo'lmoqda.

Urbanizatsiyaning yanada kuchayishiga ta'sir etayotgan muhim omillardan biri – hozirgi zamonning juda tez taraqqiy etayotgan ishlab chiqarish va sotsial infrastukturasidir.

Hozirgi zamon urbanizatsiya jarayonining ko'p qirraligi, turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumga ega bo'lgan mamlakatlarda bir-biridan farq qilishi urbanizatsiyani tiplarga ajratishni taqozo qiladi.

- 1) Industrial tip.
- 2) Kompleks tip.
- 3) "Soxta" urbanizatsiya tip.
- 4) "Servis" tip.

Dunyo urbanizatsiya jarayoni, asosan 1, 2-tiplarga to'g'ri keladi. Urbanizatsiyaning 3-tipi soxta urbanizatsiya rivojlanayotgan mamlakatlarga xos. Urbanizatsiyaning 1-tipi ayrim rivojlangan kapitalistik mamlakatlarga xosdir.

Urbanizatsiyani mamlakat xo'jaligining hududiy strukturasi bilan bog'lab giografik jihatdan o'rganish yaxshi natijalarni beradi.

Urbanistik struktura aholining soni turlicha bo'lgan shaharlarning nisbatan yirik shaharlar aholisining barcha shahar aholisidagi salmog'i kasbi ko'rsatkichlardan iborat.

Hududiy urbanistik struktura mamlakat turmush qismlarining yirik shaharlar bilan ta'minlanganlik darajasi turli xil urbanizatsiya darajasiga ega bo'lgan hududlarning bir-biriga nisbatan joylashuvi bu yerda muhim ahamiyatga ega.

Urbanizatsiya darajasi yuqori va past bo'lgan davlatlar misol tariqasida:

Singapur – 100 %, Gvadelupa – 100 %, Bahrayn – 100 %, Qatar – 100 %, Monako – 100 %, Nauru – 100 %,

Martinika – 98 % , Quvayt – 98 % , Belgiya – 97%, O‘zbekiston – 51 % , Papua-Yangi Gvineya, Uganda –13 % , Brundi – 10 %.

Shahar maqomi beriladi:

Daniya, Shvetsiya, Finlandiyada – 200 kishidan ortiq

Kanada, Avstraliyada – 1000 kishi

Germaniya, Fransiya, Kubada – 2000 kishi

AQSh, Meksika – 2500 kishi

Avstriya, Hindiston, Eron, Madagaskarda – 5000 kishi

Shvetsariya, Malayziyada – 10000 kishi

Nigeriyada – 20000 kishi

Yaponiyada – 30000 kishi

Janubiy Koreyada – 40000 kishi

O‘zbekistonda – 7000 kishi.

Urbanizatsiya jarayonining asosiy tushunchalari:

Konurbanizatsiya – shahar aglomeratsiyalari

Suburbanizatsiya – shahar atrof urbanizatsiyasi

Rurbanizatsiya – “qishloq” urbanizatsiyasi

“Shahar portlashi”

“Soxta” urbanizatsiya

Dunyodagi eng yirik megapolislar va aglomeratsiyalar: AQSHda “Bosvash” tarkibidagi aglomeratsiyalar: Boston, Nyu-York, Filadelfiya, Baltimor, Vashington, Hartford, Brijport, Pravidens. Uzunligi – 1000 km, eni – 200 km, aholisi – 50 mln.ga yaqin. Oltita shtatni o‘z hududi ichiga oladi: Massachusetis, Rod Ayland, Konnektikut, Nyu-Jersi, Delaver, Merilend va Kolumbiya federal okrug. Bosvash – “aglomeratsiyalar aglomeratsiyasi”, ya’ni bu “shahar-rayon” deyiladi. “Chipits” – Chikago, Detroit, Pittsburg. “San-San” – San-Fransisko, San- Diego.

Buyuk Britaniyada: Birmingem, Manchester, Liverpul, Glazgo.

Germaniyada: Rur rayoni. Gollandiyada: "Randshtat Xolland" aglomeratsiyasi: Amsterdam, Rotterdam, Gaga, Garlem, Utrext, Leyden va boshqalar. Yaponiyada Tokaydo aglomeratsiyasi: Tokio, Nagoya, Osaka. Tokio, Kavasaki, Iokogama hamda Osaka, Kobe, Kioto aglomeratsiyalari qo'shilib ketgan.

Urbanizatsiyaning 4 tipi:

Industrial tip.

Kompleks tip.

"Soxta" urbanizatsiya tipi.

Urbanizatsiya "servis" tipi.

Shaharlarni o'rganishda ularning mikro, mezo, makro o'rinlari ajratiladi.

Shaharlarning funksional tiplari:

Ko'p funksiyali shaharlar.

Iqtisodiy funktsiya asosiy bo'lgan shaharlar.

Madaniy-ma'muriy markaz vazifasini bajaruvchi shaharlar.

Fan shaharlari.

Kurort shaharlar.

O'zbekiston Respublikasi VM ning 2009-yil 68-qarori bilan 966 ta qishloqqa shaharcha maqomi berildi. Urbanizatsiya – 51,7 %.

Shaharcha – 2000 dan ortiq aholi.

Kichik shahar – 50 000 gacha aholi.

O'rta shahar – 50 000 - 100 000.

Katta shahar – 100 000 – 250 000.

Yirik shahar – 250 000 – 500 000.

Juda yirik – 500 000 – 1 000 000.

Millioner shahar – 1 mln.dan ortiq aholi.

Urbanizatsiya jarayonlarini jadallashtirgan holda hududlarni kompleks rivojlantirish, aholi uchun munosib turmush sharoitini yaratish kerak. Ana shu ishlar doirasida

7 ta yirik shahar – Andijon, Buxoro, Samarqand, Qarshi, Farg‘ona, Namangan, Nukusga tutash bo‘lgan 12 ta yo‘ldosh shaharcha tanlab olinib, ularni rivojlantirish yuzasidan kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqiladi. Ana shu vazifa bilan bog‘liq yana bir masala shuki asosiy ishchi kuchi yashaydigan va ish o‘rinlari yaratilayotgan hududlarimiz o‘rtasida tafovut mavjud. Buning yechimi ichki migratsiyani erkinlashtirishdan iborat. Shu bois parlament va hukumat 2020-yil 1-aprelga qadar ro‘yxatdan o‘tish tizimini isloh qilish bo‘yicha xalqro tajribani o‘rganib, aniq takliflarni ishlab chiqishi lozim. Uy joy qurilishiga xususiy sektorni faol jalb qilmasdan turib aholining uy-joyga bo‘lgan talabini to‘liq ta‘minlash mumkin emas. Shu sababli yangi ipoteka tizimi joriy etilmoqda. Bu borada viloyatlardagi shaharlar va Toshkent shahrida 18 mingga yaqin, hamda qishloqlarda 4mingta uy-joy xususiy sector tomonidan quriladi. Davlat banklar o‘rtasida sog‘lom raqobatni ta‘minlash maqsadida ularga qariyb 4 trillion so‘m mablag‘larni auksionlar orqali ajratadi. Kam ta‘minlangan aholini qo‘llab quvvatlash maqsadida shaharlarda 16ming oilaga uy-joy olish uchun boshlang‘ich badal va kredit foizini qoplashga byudjetdan 1 trillion so‘m subsidiya ajratiladi. Mening eng katta niyatim shuki, Vatanimiz ichra har bir inson o‘zining “kichik Vatani”ga – uy-joyiga ega bo‘lsa, bizdan xalqimiz ham, yaratgan ham rozi bo‘ladi. Oxirgi uch yilda “inson manfaatlari hamma narsadan ustun” degan tamoyil asosida xalqimiz hayotini tubdan yaxshilash bo‘yicha olib borayotgan keng ko‘lamli ijtimoiy islohotlarni davom ettiramiz.¹

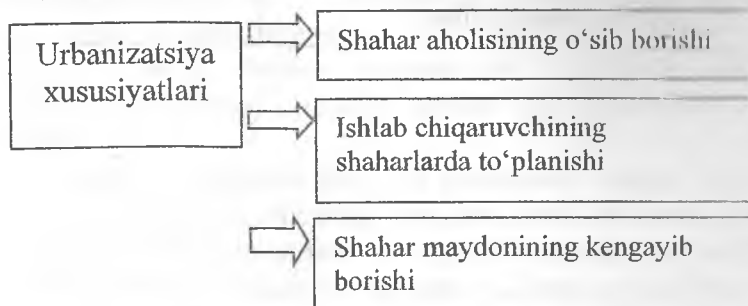
Buning uchun birinchi navbatda aholi farovonligini oshirish va uning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish – biz uchun bosh vazifalardan biri bo‘lib qoladi.

Farg'ona vodiysining 22 ta qishloq tumanida aholi o'rtasida zamonaviy ishbilarmonlik va tirash ko'nikmalarini shakllantirish bo'yicha boshlangan ijtimoiy tajribani barcha hududlarda bosqichma-bosqich jori qilish kerak.

"Obod qishloq" va "Obod mahalla" dasturlari doirasida 479 ta qishloq va ovulda shaharlardagi 116 ta mahallada keng ko'lamli qurilish va obodonlashtirish ishlari bajarildi. Bunga 6,1 trillion so'm yoki 2018-yilga nisbatan 1,5 trillion so'm ko'p mablag' sarflandi.

Qishloq joylarda 17 ming 100 ta, shaharlarda 17 ming 600 ta, jami 34 ming 700 ta yoki 2016-yilga nisbatan salkam 3 barobar ko'p arzon va shinam uylar qurildi.

Kam ta'minlangan va uy-joy sharoitini yaxshilashga muhtoj 5 mingta oilaga jumladan nogironligi bo'lgan ayollarga ipoteka krediti asosida arzon uy-joy sotib olish uchun 116 mlrd so'mdan ziyod badal to'lov to'lab beriladi.

Jamiyat rivojlanishi tarixida shaharlarning ma'muriy markaz, madaniy markaz hamda iqtisodiy aloqalar qiliadigan markazlar sifatida roli ortib bordi. 1808-yilda dunyo aholisining 2,4% i shaharlarda yashagan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1900-yilda 14%, 1950-yilda 29%, 1990-yilda 45%, 2015-yilda 53%, 2019 yilda 55% ni tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining
2009-yil 68-qarori bilan 966 ta qishloqqa shaharcha
maqomi berildi:

O'zbekistonning urbanizatsiya darajasi – 51,7%

Bilimingizni tekshiring

	Tushunchalar	Mazmuni
	Urbanizatsiya va uning xususiyatlari haqida	
	Urbanizatsiya darajasiga ko'ra davlatlar quyidagi guruhlariga ajraladi	
	Suburbanizatsiya	
	Rural urbanizatsiya	
	Aglomeratsiya	
	Aholi manzilgohlari	

AHOLI SIYOSATLARI

Tayanch tushunchalar: *aholi siyosati, demografik siyosat, aholining miqdoriy va sifatiy rivojlanishi, demografik tarbiya.*

Key words: *population policy, demographic policy, increasing population in number and quality, demographic education.*

R E J A:

1. *Aholi siyosati to'grisida tushuncha.*
2. *Demografik siyosat maqsadi va vazifalari.*
3. *Demografik siyosat o'tkazish uslublari.*
4. *O'zbekistonda demografik siyosat.*

Demografik siyosat – aholi siyosatning asosiy qismi bo'lib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlari va turli davlatlarda o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga ega-dir. Aholi siyosati demografik siyosatga qaraganda keng qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi.

Aholi rivojlanishi esa, o'z maqsadida uning ham miqdoriy, sifatiy jihatlarining o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda ma'lum davrda, ma'lum hudud aholisi yoki millatining son jihatidan o'zgarib borishi tushiniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, asosan uning salomatligi, o'rtacha umr ko'rish, bilim darajasi va ma'lum tarbiya olishi komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzviy qismi bo'lib, u o'z ichiga asosan oiladan, oila muhitida olar edi. Keyinchlik sanoat asta-sekin rivojlanib borishi natijasida mehnatga tayyorlashda max-

sus bilimlar, maxsus faoliyat zarur bo'lib qoldi. Bu zarurat davlatda ta'lim tizimini yanda rivojlantirishda, yoshlarga naxsus bilim berib, kasb-xunar o'rgatishga ehtiyoj yaratdi. Natijada o'lkamizda ta'lim tizimi tashkil topdi va rivojlandi. Hozirgi davrda O'zbekistonda aholi siyosatining asosiy maqsadi uning sifatiy rivojlanishini tashkil etishdan iboratdir.

Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limi o'rtacha umr davri;
- aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi;
- aholining kasb-hunarga tayyorlik darajasi;
- aholining sotsial tarkibi va sotsial mobilligi;
- aholining urbanizatsiyalashganligi;
- aholining hududiy harakati;
- aholining ma'navi-madaniy qadriyatlarini, ularni saqlash, e'zozlash.

Respublikada aholi siyosati o'zaro chambarchas bog'langan bo'g'inlardan tashkil topgan. Ushbu bo'g'inlarga demografik siyosat, aholi migratsiyasi, urbanizatsiya va bandlik siyosatlarini kiritish mumkin.

Demografik siyosat aholi siyosatini uzviy qismi bo'lib, uning asosiy maqsadi aholini miqdoriy rivojlanishi bosqichlaridan iboratdir. Demografik siyosatning asosiy obyekti aholining takror barpo bo'lish jarayoni hisoblanadi.

Demografik siyosat orqali kutilgan, istalgan aholi takror barpo turiga erishiladi. Ma'lumki, aholi takror barno bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir. Shu bois ushbu jarayonlarni siyosat yo'li bilan jamiyat tomonidan boshqarilishi ham demografik siyosat vaziyatlaridandir. Jamiyat

taraqqiyotiga nazar tashlasak, demografik jarayonlarni, ayniqsa tug'ilish, nikohni jamiyat tomonidan boshqarilganligini guvohi bo'lamiz. Hatto bu haqida eng qadimgi olimlar Aflotun va Arastu asarlarida ham uchraydi. Qadimgi Rimda tug'ilish va nikohni ozod insonlar o'rtasida qo'llab-quvvatlovchi qonunlar qabul qilingan. Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan shunday qattiq qonunlar yaratilganki, ularda nikoh, cheklanmagan tug'ilish va katta oilalar aholining muntazam ko'payib borishi omili sifatida himoya qilingan, qo'llab-quvvatlangan. Yevropada kapitalistik ishlab chiqarish rivojlanishi esa demografik jarayonlarda yangi muammolari, yo'nalishlar kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Sanoatni rivojlanishini shahar turmushi tarzini kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli, oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p bolali ayollarda, kapitalistik ishlab chiqarish sharoitida qator iqtisodiy muammolar vujudga keldi, natijada tug'ilish o'z-o'zidan kamaya boshladi. Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Fransiya va boshqa Yevropa davlatlarida tug'ilish XIX asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya bordi. Ushbu davlatlarda XX asirga kelib aholini ta'biy o'sishi nihoyatda kamayib ketdi.

Aholi takror barpo bo'lishi kengaygan turdan qisqargan turga o'tdi. Natijada bu davlatlarda aholi qarishining "Demografik qarish" jarayoni sodir bo'ldi. Bu ham davlat tomonidan maxsus demografik siyosat olib borishni taqozo etdi. 1946-yilda Fransiyada tug'ilishni ko'tarish orqali aholi miqdori ko'payishiga erishish maqsadida oilalarga birinchi va ikkinchi, ayniqsa, uchinchi farzandlarining tug'ilishida alohida nafaqa ajratildi. 1960-1970-yillarda tug'ilishni ko'tarish maqsadidan demografik siyosat boshqa rivojlangan davlatlarga ham olib berildi.

Lekin ushbu davlatlardagi siyosiy mulkchilik formasi tug'ilishni ko'paytirish uchun hamma chora-tadbirlarni qo'llashda ba'zi muammolarni keltirib chiqarar edi. Shu bois Yevropadagi rivojlangan davlatlarda tug'ilish darajasini ko'tarib, optimal, normal holga keltirish juda mushkul bo'lmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarga esa, aksincha, 1960-1990-yillarda tug'ilish yuqori darajada turganligi va o'lim hollarining keskin kamayganligi natijasida aholining tabiiy o'sishi juda yuqori darajada bo'ldi. Natijada Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada joylashgan qator rivojlanayotgan davlatlarda aholi soni birdan ko'payib ketdi. Bu holni demografik mutaxassislar "Demografik portlash" deb atadilar. Ushbu davlatlarda iqtisodiy imkoniyati cheklangan holda aholining bunday tez ko'payishi tug'ililishini cheklashga majbur etdi. Natijada rivojlanayotgan davlatlarga davlat tomonidan "oilani rejalashtirishi", ya'ni "tug'ilishini nazorat etish" borasida demografik siyosat olib boriladi, masalan, Xitoyda bir oilaga bir bola siyosati olib boriladi.

Demografik siyosat o'tkazish uslublarini shartli ravishda uch yo'nalishga ajratish mumkin:

1. Iqtisodiy
2. Ma'muriy-huquqiy
3. Ijtimoiy-psixologik

Iqtisodiy uslub asosan tug'ilish darajasi pasayib ketgan aholi takror barpo bo'lishi aholi ko'payishini ta'minlay olamgan hollarda qo'llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga (ma'lum davrda) u farzand ko'rgandan keyin va farzandi 2-9 yoshga etgunga qadar mahsus nafaqalar ajratiladi, birinchi, ikkinchi, uchunchi farzandlarga iqtisodiy yordam beriladi. Ko'p bolali oilalarga ham iqtisodiy yordamlar berib boriladi. Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi yosh bolasi bor ayollarga ish

joylaridan bazi bir imtiyozlar beriladi, ularga ham farzandlarini tarbiyalab, ham ijtimoiy faoliyatlarini davom ettirish uchun sharoit yaratiladi shuningdek ba'zi davlatlarda kam ta'minlangan oilalarga ham iqtisodiy yordam ajratiladi. Tug'ilishini ko'tarish borasida olib boriladigan iqtisodiy uslubni yana biri nikohga kirgan yosh oilalarni turar joy bilan ta'minlash borasida davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar. Shuningdek, bolalar kiyimlari oziq-ovqatlarini arzon narxda sotish maktabgacha tarbiya muassasalari faoliyatining sifatini yaxshilash bolalar va onalar salomatligini davlat tomonidan muxofaza etilishi aholiga maishiy xizmat korsatish qabilalar ham aholi takror barpo bo'lishiga ijobiy ta'sir etuvchi iqtisodiy omillar hisoblanadi.

Ma'muriy-huquqiy uslubga aholi takror barpo bo'lishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish kiradi. Masalan, abort (homilani sun'iy yo'l bilan yo'q qilish) lar qonun bilan man etilishi, nikoh yoshini ko'tarilishi, aholi migratsion harakatini cheklash yoki rivojlantirish, oila buzilganda, er va xotin ajralishganda ona va bola huquqlarining qonuniy himoyasi, bolaning ota-onalari oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda yoki ishdan bo'shatishda ular huquqlarining qonuniy himoyasi, nafaqa ajratishda bolalar sonini hisobga olish kabi jarayonlardir.

Ijtimoiy-psixologik uslub yoki aholini "demografik tarbiyalash". Aholini demografik tarbiyalashda avvalo yosh avlodda oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo'lgan munosabatini davlat ijtimoiy iqtisodiy taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakillantirish lozim. Bunda oila asosiy tarbiya o'chog'i hisoblanadi. Shuning uchun ham ota-onalarning "demografik savodliligi" ga katta etibor berilmog'i iozim. Demografik tarbi-

yaning yana bir muhim o'chog'i ommaviy axborot orqali demografik mayliga ta'sir etish mumkin.

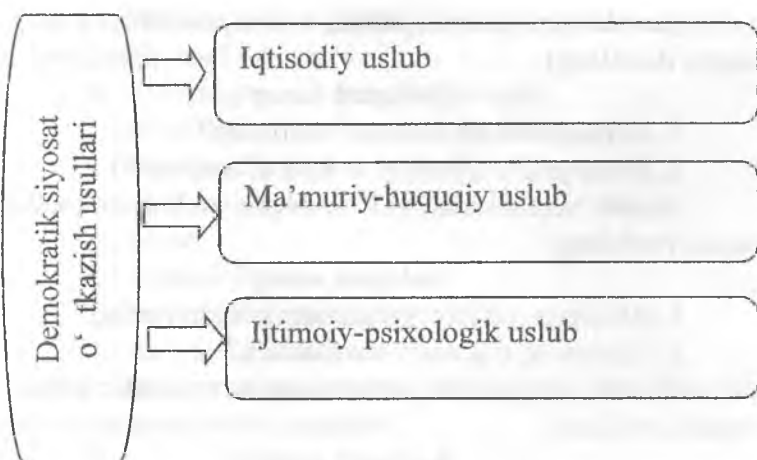
Demografik siyosat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmog'i lozim. Shundagina aholini ijtimoiy iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan holda rivojlanib boradi.

O'zbekistonda demografik siyosatning barcha usullaridan foydalaniladi. Ayniqsa, ijtimoiy-psixologik usullardan keng foydalanilmoqda. Respublikamizda yuritilayotgan demografik siyosat natijasida aholi o'sishi so'nggi 20 yil ichida 3% dan 1,5% gacha pasaydi. Bunda aholi o'rtasida tushuntirish, targ'ibot ishlari olib borilmoqda. Demografik siyosat yuritishda ommaviy axborto vositalaridan keng foydalaniladi. Bunda respublikamiz aholisiga farzand ko'rishni rag'batlantirish hamda muhofaza qilish bilan birga "normal oila", "sog'lom farzand" tushunchalari tushuntirib boriladi. O'zbekiston Respublikasi "Oila kodeksi"da belgilangan qonunlar asosida oilalar barpo qilinmoqda va davlatimizning ijtimoiy-iqtisodiy muxofazasi ta'minlanmoqda.

Aholining sifatiy rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- aholi salomatligining holati, bolalar va onalar o'limini o'rtacha umr davri;
- aholining ta'lim darajasi va uning tarkibi;
- aholining kasb-hunarga tayyorgarlik darajasi;
- aholining sotsial tarkibi va sotsial mobilligi;
- aholining urbanizatsiyalashtirilganligi;
- aholining hududiy harakati
- aholining ma'naviy-madaniy qadriyalari va ularni saqlash, e'zozlash

Demografik siyoat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmog'i lozim. Shundagina aholini ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarini aks ettirgan holda rivojlanib boradi. Respublikamiz aholisiga farzand ko'rishni rag'batlantirish hamda muhofaza qilish bilan birga "normal oila", "sog'lom farzand" tushunchalarini singdirib boriladi. O'zbekiston Respublikasi "Oila kodeksi"da belgilangan qonunlar asosida oilalar barpo qilinmoqda va davlat tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy muhofazasi ta'minlanmoqda.

Bilimingizni tekshiring

O'quv materiallarini o'zlashtirish darajasini aniqlash.

1-ekspert varag'i

1. Aholi siyosati deganda nimani tushunasiz?
2. Demografik siyosatni maqsadi haqida nimalar bilasiz?

(Javob, varaqalarini, jadval, sxema va klaster kabilar orqali ifodalang)

2-ekspert varag'i

1. Demografik siyosatning vazifalari?
2. Demografik siyosatni o'tkazish usullari?

(Javob, varaqalarini, jadval, sxema va klaster kabilar orqali ifodalang)

3-ekspert varag'i

1. Aholining sifatii rivojlanishi haqida yozing?
2. Aholining miqdoriy rivojlanishi?

(Javob, varaqalarini, jadval, sxema va klaster kabilar orqali ifodalang)

4-ekspert varag'i

1. Demografik siyosat.
2. Demografik tarbiya haqida yozing?

(Javob varaqalarini, jadval, sxema va klaster kabilar orqali ifodalang)

5-ekspert varag'i

1. O'zbekistondagi demografik siyosat haqida nimalar bilasiz?

2. Nima uchun demografik siyosat o'tkaziladi? Izohlang?

(Javob, varaqalarini, jadval, sxema va klaster kabilar orqali ifodalang)

Mavzu yuzasidan test topshiriqlari

1. Demografik siyosat olib borish usullarini aniqlang?

- A. Iqtisodiy-huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy
- B. Normativ, analitik, funksional
- C. Ekstropolyatsiya, analitik, psixologik.
- D. Iqtisodiy, ma'muriy-huquqiy, ijtimoiy-psixologik

2. Demografik portlash jarayoni qanday mamlakatlar uchun xos?

- A. Rivojlangan B. Rivojlanayotgan
- C. Bir millatli D. Tayanch davlatlar

3. Demografik siyosat nima?

- A. Aholi ko'payishini boshqarishga qaratilgan siyosat
- B. Depopulyatsiya siyosati
- C. Davlatni boshqarish siyosati
- D. Aholini joylashtirish

4. Demografik siyosat o'tkazish usullarini necha yo'nalishga ajratish mumkin?

- A. 4 B. 3 C. 2 D. 5

5. Demografik siyosat o'tkazishda iqtisodiy usul qanday hollarda qo'llaniladi?

- A. Aholi o'rtasida tug'ilish darajasi pasayib ketganda
- B. Aholi o'rtasida tug'ilish darajasi ko'payib ketganda

- C. Tug'ilish va o'lim tenglashganda
- D. Bunday usul qo'llanilmaydi

6. Aholini kamaytirishga oid demografik siyosat olib borayotgan davlatlarni belgilang?

- A. Xitoy, Hindiston B. O'zbekiston, Xitoy
- C. Indoneziya, Germaniya D. Afg'oniston, AQSH

7. Aholi siyosatini olib borishda aholining qaysi asosiy jihatlari hisobga olinadi?

- A. Ko'pligi va nikohliligi
- B. Urbanizatsiyasi va o'lim darajasi
- C. Miqdoriy va sifatiy xususiyati
- D. Miqdoriy va ajralish xususiyati

8. Aholi takror barpo bo'lishi, oilalar tarkib topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish qaysi demografik usulga kiradi?

- A. Iqtisodiy
- B. Ma'muriy-huquqiy
- C. Psixologik.
- D. Iqtisodiy, ma'muriy-huquqiy, ijtimoiy – psixologik

GLOSSARIY

Aholi – ma'lum hududda (yer shari, uning qismlari) yashayotgan kishilar guruhi.

Aholini lingvistik tasniflash – aholini til xususiyatlariga ko'ra tasniflash.

Aholi manzilgohi – ma'lum bir shaklga ega bo'lgan aholining hududiy joylashishi.

Antropogeografiya – odamlarning paydo bo'lishi va geografiyasini (tarqalishi) o'rganuvchi fan.

Aholining tug'ilish ko'rsatkichi – yil davomida har ming kishiga nisbatan tirik tug'ilgan aholi soni.

Assimiliyatsiya – ayrim xalqlarning etnik birliklari yaqin, ba'zan uzoq bo'lgan xalqlar bilan aralashib, ularning etnik belgilarini o'zlarida mujassamlashtirib, o'zlarinikini esa yo'qolib ketishi.

Aholining tabiiy o'sishi – o'lim ko'rsatkichiga nisbatan tug'ilishning yuqori bo'lishi.

Aqliy talofat – yuqori malakali xodimlarning xalqaro migratsiyasi.

Aholining tabiiy ko'payishini brutto koeffitsiyenti – ayollar o'z umrida ko'rgan (tuqqan) barcha qiz farzandlar umumiy sonining barcha ayollarga bo'lgan o'rtacha nisbati ko'rsatkichi.

Aholi tabiiy ko'payishining netto koeffitsiyenti – tug'ilgan qiz bolalarning salomat (o'lmay) qolgan sonini barcha ayollarga nisbati ko'rsatkichi.

Aglomeratsiya – lotincha "agglomerare" – birikish, qo'shilish so'zidan olingan bo'lib, aholi punktlari, asosan

shaharlar, shuningdek qishloqlarning intensiv xo'jalik, mehnat va madaniy-maishiy hamda rekratsion aloqalar bilan bog'lanib, yagona birlikni tashkil qilgan kompakt (gavjum) hududiy guruh. Aglomeratsiya aholining guruh bo'lib, joylashishini eng rivojlangan shakli hisoblanadi. Aholi punktlari aglomeratsiyasi aholi zich joylashgan Farg'ona vodiysida keng rivojlangan.

Demografiya – lotincha “demos” – xalq, aholi “grafo” – yozaman degan so'zdan olingan. 1662-yilning yanvarida ingliz savdogari, kapitan Jon Traunta tomonidan demografiya so'zi ilk bor fanga kiritilgan. Demografiya – aholining tug'ilishi, o'lim, tabiiy ko'payish, nikoh va ajralish, oila, aholi soni, o'sishi, yosh, jinsiy tarkibi, zichligi (demografik sig'im) , migratsiya kabi jarayonlarni o'rganadi.

“Demografik portlash” – aholining haddan tashqari o'sishi.

Demografik jarayonlar – biror rayon yoki hudud-dagi aholining tug'ilishi, o'lim ko'rsatkichlari, dinamikasi, migratsion harakati yosh jins vakilining ma'lum muddat-dagi holatidir.

Depopulyatsiya – ma'lum hudda turli sabablarga ko'ra aholi sonining kamayishi yoki o'limning yuqoriligi tufayli aholi sonining kamayishi.

Demografik tanglik – tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish ko'rsatkichlari nisbatan past bo'lgan jarayon.

“Demografik qish” – iqtisodiy jihatdan yuqori darajada rivojlangan mamlakatlarga xos bo'lib, ularda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari past bo'lib tabiiy o'sish

“0” ga yaqin bo‘ladi va aholi tabiiy ko‘payishini kamayishi xarakterlidir.

Demografik siyosat – aholi siyosatining uzviy qismi bo‘lib, uning asosiy qismi aholining miqdoriy o‘rishini boshqarishdan iborat chora-tadbirlar majmuidir.

Demografik bahor – aholi takror barpo bo‘lishining tipi bo‘lib, tug‘ilish ko‘rsatkichlarining yuqoriligi va o‘limning tug‘ilishga nisbatan tug‘ilish ko‘rsatkichlarining yuqoriligi va o‘limning tug‘ilishga nisbatan pastligi xosdir. Bunday demografik holat Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlarida uchraydi.

Ichki migratsiya – aholining bir davlat hududida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chib yurishi.

Irq – odamlarning kelib chiqishi, gavda tuzilishi va qiyofasi o‘xshash bo‘lgan tarixan tarkib topgan hududiy birligidir.

Immigratsiya – fuqarolarning bir mamlakatga boshqa mamlakatga ko‘chib kelishi.

Iqtisodiy faol aholi – ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashayotgan va ishlashi mumkin bo‘lgan mehnat resurslari.

Xalqaro migratsiya – dunyo miqyosida aholining ko‘chishi holati va xususiyatlari.

Ishchi kuchi migratsiyasi – mehnatga layoqatli aholining bir davlatdan ikkinchi bir davlatga, bir yildan ko‘proq muddat bilan ko‘chib o‘tishi, buning iqtisodiy va boshqa sabablari bo‘lishi mumkin.

Migratsiya – lotincha “migrate” – ko‘chish, siljish so‘zidan olingan bo‘lib, aholi migratsiyasi – aholi yashash

joyini o'zgartirib, bir joydan ikkinchi joyga ko'chishni anglatadi.

Migratsiya saldosi – immigratsiya va emigratsiya orasidagi farq.

Migratsion o'sish – aholi soning ko'chib keluv-cxilar hisobiga ortib borishi.

Mavsumiy migratsiya – mavsumiy ishlar bilan bog'liq migratsiya.

Mayatniksimon (moksimon) migratsiya – biror hududda yashayotgan kishilarning ikkinchi hududga turli yumushlar bilan kundalik qatnashishi.

Millat – ma'lum hududda yashayotgan qator qabila va elatlarning o'zaro aralashuvi natijasida paydo bo'lgan kishilarning etnik birligi. Millat – asosan feodalizmdan kapitalizmga o'tish davrida shakllangan.

Megapolis – bir-biriga yaqin joylashgan yirik shahar aglomeratsiyalari o'zaro aloqada rivojlanib, urbanizatsiyalashgan mintaq – shaharlashgan mintaq hosil bo'lishi.

Monogam oila shakli – bir erkak (ayol) bilan bir ayol (erkak) ning oila (nikoh) qurishi.

Murakkab oila shakli – er-xotin, farzandlari va ular oilalari bilan yashash shakli.

Nuklear oila shakli – er va xotin hamda farzandlardan iborat oddiy oila shakli.

Poligam oila shakli – bir ayol yoki erkakning ikki va undan ortiq oila (nikoh) qurishi.

Reproduktiv – organizmning o'ziga o'xshash organizmlarning yaratishi, ko'paytirishi.

Reemigratsiya – migrantlarning turg'un turishi uchun o'z vataniga qaytib kelishi.

Suburbanizatsiya – yirik shaharlarning o'z atrofi bilan birgalikda tez rivojlanib, asosiy yirik shahar bilan uning atrofi aholisining qayta taqsimlanish jarayoni yoki yirik shahar markaziga nisbatan uning atrofi aholisining tez o'sishi jarayoni.

Tashqi migratsiya – aholini ikki davlat o'rtasida ko'chib yurishi.

Urug' – kishilarning urf-odatları, an'analari, xo'jalik yuritishi va madaniyati juda yaqin bo'lgan birilgi bo'lib, u ibtidoiy jamoa tuzimida vujudga kelgan.

O'lim ko'rsatkichi – o'lganlar sonining har ming kishiga nisbatan hisoblanishi.

Urbanizatsiya – mamlakat yoki mintaqa aholisining sonida shahar aholisining salmog'i va shaharcha yashash tarzining rivojlanish jarayoni.

Qabila – odamlar etnik birligining ikkinchi bosqichi bo'lib, u ikki urug'larning qorishishi, (aralashuvi) natijasida paydo bo'lgan ibtidoiy jamoalarning mahsulidir.

Xalq – aholining eng yuqori etnik bosqichi bo'lib, ma'lum bir hududa yashayotgan turli millat va elatlarning aralashuvi va yagona maqsad hamda intilishga ega bo'lgan kishilar jamiyatidir. Jumladan, AQSh, Rossiya, Germaniya, O'zbekiston xalqi va boshqalar. O'zbekiston xalqi 130 dan ortiq elat va millat vakillari yagona maqsad sari axil yashamoqdalar.

Shahar aglomeratsiyasi – shaharlarning guruh bo'lib rivojlanishi, shahar aholi punktlarining hududiy

jihatidan bir-biri bilan qo'shib ketishi yoki bir-biriga yaqin joylashishi. Chet el adabiyotlarida shahar aglomeratsiyasi konurbanizatsiya deb ataladi.

Etnogenez – xalqlarning kelib chiqishi, paydo bo'lishi.

Etnografiya – aholining turmush tarzi, madaniyati, urf-odatları, an'anaları, oilaviy munosabatlari va boshqa etnik xususiyatlarini o'rganadi.

Emigratsiya – fuqarolarning bir mamlakatdan boshqa mamlakatlarga ko'chib ketishi.

Elat – kishilarning etnik birligini uchinchi bosqichi bo'lib, qator urug' va qabilalarning o'zaro aralashuvi mahsuli bo'lib, u quldorlik, asosan feodalizm jamiyatining paydo bo'lishi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 24.01.2020-yil.

2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. "O'zbekiston". 2017.

3. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. Toshkent. 2003.

4. Baxritdinov B.A. va boshqalar. Jahon ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi. T.: 2008.

5. Bo'riyeva M, Tojiev Z., Zokirov S. Aholi geografiyasi si va demografiya asoslari. Toshkent. 2011.

6. Bo'riyeva M. "Demografiya asoslari" (o'quv qo'llanma) Toshkent. 2001.

7. Bo'riyeva M.R. O'zbekistonda oila demografiyasi. Toshkent, 1997.

8. Bo'riyeva M.R. Oila va demografiya asoslari.(ma'ruzalar matni) Toshkent 1999.

9. Mallaboyev T. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. Namangan. 2012.

10. Kopilov V.A. Geografiya naseleniya. M. 1999.

11. Qayumov A., Yakubov O'., Abdullayev A. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari.Toshkent. 2011.

12. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent. 1992.

13. O'zbekiston Respublikasining Oila kodeksi Toshkent. 1998.

Xorij adabiyotlari

1. Richard S. Krannich, A.E.Luloff, Donald R.Field. People, Places and Landscapes. Social Change in High Amenity in Rural areas. Springer Science+Business Media B.V. 2011.
2. Ackerman E.D. and al. The science of geography. Washington D.C., 1985. r.r. 175.

INTERNET SAYTLARI

1. www.ziyonet.uz
2. www.nuu.uz
3. www.connect.uz
4. www.gov.uz
5. [http:G'G'www.casemethod.ru](http://G'G'www.casemethod.ru)
6. www.newhorizons.org. -Ta'limning yangi ufqlari.
7. www.adherents.com/largecom/com_lds.html